

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

ստանձնել և տարածել նյութը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեղմելով կամ օգտագործել անկա նյութը՝ անդձնելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

$$A \frac{\pi}{31948}$$

eb. apu. an

ՎԱՅԱՆ ՏԵՐԵԱՆ

ԳՐԱԴԱՆ ԺՆՆԱԿԵՆՆԵՐՆԵՐ ԳԵՐԱՌԻԳՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԺՏ

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՄԵՆԵՆ

ԵՐԵՒԱՆ

1923

22.

1.42

1.42

1.42

491.99-092 [Տեղյակ]

3

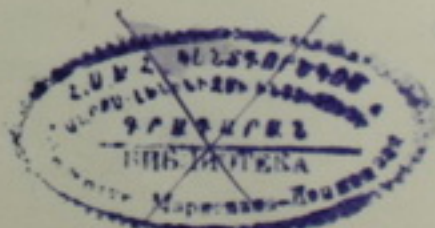
Վ Ա Յ Ա Ն Տ Է Ր Ե Ա Ն

ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ Ե 1901 թ.

ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ Ե ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

Գ Ր Ա Յ

Ս Ի Մ Է Ս Ե Յ Ե Ն Ո Ր Ե Ե Ն

Բ Ե Ր Լ Է Ն

1923

23 x 15

2666-1
5-5
127
1543
A II
31948

1079

Այս աշխատութիւնը տպագրուած էր արդէն, երբ ստացանք “Նորք”, Նանդէսի առաջին գիրքը, որտեղ Վահան Տէրեանի կեանքի վերջին շրջանի մասին յօդուած ունի քանաստեղծի բնկեր Պօղոս Մակինցեանը: Այդ յօդուածից առնում ենք Վ. Տէրեանի մահուան ստույգ թուականը, որ է 1920 յունվարի 7-ը:

Բացի այդ՝ “Նորք”, ի նոյն թուի մէջ նիկ, Մառ իր գնահատական յօդուածում յայտնում է, որ տարաբախտ քանաստեղծը “Ընձենատրի”, թարգմանութեան ձեռնարկելով՝ կարողացած է թարգմանել պօէմի միայն սկզբնական տասներկու տունը:

Ս. Յ.

Յ Ե Ն Կ

1. Մինչևի Տէրեան	1
2. Բանաստեղծը եւ իր սերունդը	8
3. Կեանքը եւ միջավայրը	13
4. Լեզուագիտութիւններ	19
5. Ենաբէշներ եւ սրանուժներ	30
6. Հիասթափութիւն եւ մեղուսացում	41
7. Երեւածագ եւ գերազարծ	49
8. Տէրեան արուեստագէտ	60

Վերջին երեսնամեակի ընթացքում արեւելեան հայերի մէջ բանաստեղծական գրականութիւնը ուրոյն, մշակուած ձեւ ստացաւ: Առաջացաւ բանաստեղծական լեզու, որ կարողացաւ արտայայտել նոր ժամանակի արամագրութիւնները, նոր մարդու բարդ ու նուրբ հոգեբանութիւնը: Այս կատարելագործութիւնը տեղի ունեցաւ ոչ թէ արտաքին ազդեցութեամբ, անհատաւ եւ երերուն ծանաղարհով, այլ ներքին արժէքների ամենօրեայ եւ տեւական զարգացումով: Անշուշտ, եւրոպական արուեստը, մասնաւորապէս ռուսական գրականութիւնը կարեւոր ազդեցութիւն ունեցան արեւելահայ բանաստեղծների վրայ: Բայց այս ազդեցութիւնը աղատ եղաւ արհեստական բնաւորութիւնից եւ երեւան եկաւ կատարեալ գիտակցութեամբ, ներքին համակիր ոգով, չ'աղարտելով եւ չ'աղաւաղելով հայ բանաստեղծութիւնը թէ իր խորքի եւ թէ իր ձեւի մէջ:

Այս տեսակէտից կարեւոր տարրերութիւն կայ մեր հրապարակագրութեան, մեր վիպագրութեան եւ մեր բանաստեղծութեան միջեւ: Ռուս լեզուի ազդեցութիւնը արեւելահայ հրապարակագրութեան վրայ շատ անգամ բացասական եղաւ: Գրիգոր Արծրունին, որ մի ժամանակ ազդեցութիւն ունէր մտքերի վրայ, գրում էր արհեստական հայերէնով, ռուսերէնին ստրկաբար հետեւելով: Վիպագրութիւնը այսպիսի վիճակ չէր ներկայացնում անշուշտ: Բայց այդ ճիւղի մէջ եւս մենք ունինք առաջնակարգ հեղինակներ — Բաֆֆին եւ մանաւանդ Շիրվանդադէն — որոնց լեզուի վրայ նկատելի է ռուս լեզուի բացասական ազդեցութիւնը:

Եթէ հրապարակագրական եւ վիպական արձակը բաւական ենթարկուեց արտաքին ազդեցութեան, բանաստեղծական լեզուն մնաց իր մաքրութեան կէ յստակութեան մէջ, գեթ առաջնակարգ հեղինակների գործերում:

Արեւելահայ բանաստեղծութիւնը այսպիսով զարգացման եւ կատարելագործութեան բնականոն ուղին բռնեց: Այստեղ անմիջապէս յիշում ենք մենք այն ախտը վիճակը, որին ենթարկուեց վերջին քառորդ դարի ընթացքում արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը: Հեռացած ոչ միայն Հայաս-

տանի ստեղծագործող եւ կենդանի ժողովրդից, այլ եւ աստանդական քիւր-քիայի սահմաններից, արեւմտահայ տաղանդաւոր բանաստեղծները գրում էին արտաքին ազդեցութեան տակ:

Այս պարագան ստեղծեց մի բանաստեղծութիւն, որ կրում է իր վրայ մեծ չափով արհեստականութեան կնիք: Գրական արժեքները, ինչպէս եւ առհասարակ քաղաքակրթութիւնը, ստեղծուած են ժողովրդի ստեղծագործութեան հնոցում, հաւաքականութեան յարատեւ ազդեցութեան ներքոյ: Երբ որ բանաստեղծը կտրուած է կեանքից եւ կամեւում է ստեղծագործել օտար բանաստեղծների ազդեցութեան տակ — նրա բանաստեղծութիւնը դառնում է անգոյն, անկենդան: Մինչդեռ գոյնը եւ կենդանութիւնը այնպիսի յատկութիւններ են, առանց որոնց կարող չէ լինել բարձր, արժեքաւոր բանաստեղծութիւն:

Արեւելահայ բանաստեղծութիւնը իր կապը պահեց կենդանի ժողովրդի եւ իրական կեանքի հետ: Այս հողի վրայ նա զարգացաւ եւ այս նպաստաւոր պայմանների մէջ առաջացան այդ բանաստեղծութեան տաղանդաւոր ներկայացուցիչները:

—

Ցասնիններորդ դարի յիսնական թուականներից գոյութիւն ունի արեւելահայ բանաստեղծութիւնը: Ռաֆայէլ Պատկանեանի Նշանաւոր «Արաբսի Արաստուրը» գրուած է 1855 թուականին, Միքայէլ Նալբանդեանի հաւակուած «Մեր Հայրենիքը» փոստգրուած է 1859 ին: Այդ ժամանակաշրջանից մինչեւ հիմա անցել է մտաւորապէս վաթսուն տարի — եւ այդ երկարատեւ ժամանակամիջոցի ընթացքում բանաստեղծութեան խնդիրները, նիւթը, ձեւը կարեւոր փոփոխութեան են ենթարկուել: Երկու հիմնական շրջան կարելի է գծել արեւելահայ բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ: Առաջինը՝ սկզբի օրերից մինչեւ ութսունական թուականների կեսը: Երկրորդը՝ ութսունական-իննսունական թուականներից մինչեւ մեր ժամանակները: Առաջին շրջանը հրապարակաօտ բանաստեղծների շրջան է: Ռաֆայէլ Պատկանեան, Միքայէլ Նալբանդեան, Սմբատ Շահազիզ այդ շրջանի տաղանդաւոր ներկայացուցիչներն են: Այսօր, երբ նրանք անհետացած են եւ նրանց գործը դարձել է արդէն պատմական գործ — քննադատութիւնը պետք չէ միակողմանի կերպով գնահատել այն: Նրանք երեւան եկան այնպիսի մի ժամանակ, երբ արեւելահայ գրական լեզուն նոր էր ստեղծուած եւ երբ իրենց առջեւ չուէին նոր բանաստեղծութեան օրինակներ: Ստեղծագործութեան զգուշ փնտաւոր-հի վրայ նրանք եղան առաջամարտիկներ եւ կատարեցին այն, ինչ որ մեր կեանքի առարկայական պայմանները կարող էին թողնալ: Այն ժամանակ: Մի կողմ թողնելով նրանց հրապարակագրական-հասարակական գերը, որ այն ժամանակ ծանրացած էր բանաստեղծի վրայ ոչ իրենց կամքով, նրանք որոշ գեր կատարեցին նաեւ բանաստեղծութեան մէջ: Թէ Ռաֆայէլ Պատ-

կանեան, թէ Միքայէլ Նալբանդեան եւ թէ Սմբատ Շահազիզ կ'ենր ունին իրենց գործերի մէջ, որոնք բանաստեղծական լեզուի, պատկերների, զգացումների տեսակետից ուշագրաւ են եւ որոնք անկասկածելի կերպով նոր բանաստեղծութեան եւ նոր արուեստի աղբիւրներ են:

Ինչ էր մեր գրական լեզուի վիճակը 1855 թուին, երբ հրատարակուեց Ռաֆայէլ Պատկանեանի «Արարի Արտասուքը»: Այդ թուականին տակաւին ըյս չէր տեսած խաւատուր Արովեանի «Վերք Հայաստանի»-ն, որով սահմանագծուած է արեւելահայ աշխարհիկ գրականութիւնը: Այդ թուականին տակաւին սկսուած էր Ստեփան Նազարեանի «Հիւսիսափայլը», որով հիմք է դրուած արեւելահայ նոր հրապարակագրութեան: Աշխարհաբարի եւ գրաբարի վեճերը, նոր եւ հին լեզուի պայքարները այնուհետեւ միայն ծանր կերպարանք առան: Եւ տակաւ 1855 թուականին բանաստեղծութիւնը տալիս է նոր լեզուի այգպիսի բնորոշ եւ նշանակալից արտադրութիւն:

Եւ 1855 թուից սկսած մինչեւ 1885 թուականը — մի ամբողջ երեսնամակ — այդ բանաստեղծութիւնը կատարուած է իր դերը եւ ծանապարհ է բաց անում նոր բանաստեղծութեան համար:

Արեւելահայ բանաստեղծութեան երկրորդ շրջանը սկսուած է Թովհաննէս Թովհաննիսեանի երգերով: Նրա բանաստեղծութեան առաջին ժողովածուն հրատարակուած է Մոսկվայում, 1887 թուին, երբ նա 23 տարեկան երիտասարդ էր: Բայց գրում էր նա դեռ պատանի հասակից, դեռ այն ժամանակ, երբ Ղազարեան ճեմարանի աշակերտ էր: Թովհաննէս Թովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնը փոխանցման շրջանի բանաստեղծութիւն է: Իր սկզբնական գրութեանների մէջ նա կրում է Ռաֆայէլ Պատկանեանի եւ Սմբատ Շահազիզի ազդեցութիւնը: Բայց այս ազդեցութիւնը կրելով հանդերձ նա գնում է նոր ծանապարհով, որի համար թէ բանաստեղծական մաքուր տաղանդ ունէր եւ թէ գրական լուրջ պատրաստութիւն: Եթէ պատանի հասակում Թովհաննէս Թովհաննիսեան ծանալու էր գլխաւորապէս հայ հրապարակախոս բանաստեղծներին, համախառնական շրջանում սկսեց ծանալել համաշխարհային բանաստեղծներին: Նրան մատչելի էին յունական եւ լատինական դասական բանաստեղծներից սկսած մինչեւ գերմանական եւ ռուսական հին եւ նոր բանաստեղծները: Թովհաննէս Թովհաննիսեանի գրական դաստիարակութեան մէջ դեր կատարեցին այդ զանազանակերպ գրականութիւնները: Արտաքին ազդեցութիւնների մէջ անշուշտ ամենից նշանակելին էր ռուս գրականութեան եւ ռուս լեզուի ազդեցութիւնը, որին նա վաղ հասակից ընտելացել էր եւ որ նրան այնչափ համակրելի էր: Բայց շնայելով այս ընթաց համակրութեան եւ շնայելով ռուս արուեստի կատարեալ իւրացման — Թովհաննէս Թովհաննիսեան մեաց խորապէս հայ բանաստեղծ, հայութիւնը

Հասկանալով ոչ թե քաղաքականապէս, այլ լեզուի, արուեստի, գրական նշանակութեամբ:

Իր ժողովրդի եւ իր լեզուի հետ նրա հոգեբանական կապը ուժեղ էր եւ ներքին: Նա հրապարակափոս չէր, ինչպէս էին նրա նախորդները: Քաղաքական խնդիրները չէին յուզում նրա պոէզիան: Բայց հայ ժողովրդի դարուոր ստեղծագործութիւնը եւ հայ երկիրը նրա բանաստեղծական հոգուն խորին յոյզեր էին հաղորդում: Եւ եթէ Նոր-Նախիջևանի բանաստեղծը երևակայութեամբ քայլում էր «Մայր Արաքսի ափերով», Վաղարշապատի երկտասարդ քերթողը սրտով ապրում էր հայրենի Արազի հետ, որ գալիս էր

ժէ՛ճ քարերին, ափին տալով...

ԅովհաննէս ԅովհաննիսեանի հետ սկսում է ոչ միայն նոր քնարական բանաստեղծութիւնը, հրապարակափոսական բանաստեղծութեան զարգացումից յետոյ, այլ եւ նրանով հինք է գրում մեր ժողովրդական բանաստեղծութեան:

Այսպիսով, արեւելահայ բանաստեղծութեան վախճանամայ տեղում լինան ընթացքում ԅովհաննէս ԅովհաննիսեան ներկայանում է այն փոխանցման կէտը, որով առաջին շրջանը վերջանում է եւ որից սկսում է երկրորդ շրջանը:

Այս երկրորդ շրջանի բանաստեղծութիւնը արդէն երեսուն տարի է ինչ գոյութիւն ունի: Ցարեր սերունդի եւ տարրեր տաղանդի մարդիկ լցնում են այդ բանաստեղծութեան ամբողջ բովանդակութիւնը: Բայց գրականութեան պատմութեան մէջ առանձնապէս բարձրանում են մի քանի բանաստեղծներ, որոնք ուժեղ անհատականութեամբ եւ գեղարուեստական տաղանդով բնորոշում են ընդհանուր տեսակը եւ որոնք իրարից հեռու կանգնած հինգ կամ տասն տարով՝ պահում են իրենց երկերի մէջ արեւելահայ նոր բանաստեղծութիւնը:

Այդ բանաստեղծներն են ԅովհաննէս Թումանեան, Աւետիք Խաչատրեան, Գեորգի Դեմիրճեան, որոնք մի կողմից յաջորդում են ԅովհաննէս ԅովհաննիսեանին եւ միւս կողմից նախորդում են Վահան Տերեանին, որ այս երեսնամեակի վերջին տաղանդաւոր բանաստեղծն է:

ԅովհաննէս Թումանեան ծնում է ԅովհաննէս ԅովհաննիսեանից հինգ տարի յետոյ, 1869 թուին, Լոսիի Դանդ գիւղում: Գրականութեան մէջ երևում է մտաւարժապէս ութսունական թուականների վերջերում եւ իննսունական թուականների սկզբում: Թումանեան հարստացնում է քնարական բանաստեղծութիւնը, որ սկսած էր նրանից առաջ, բայց մանաւանդ կարեւոր դեր է կատարում բանաստեղծական ընդարձակ գրուածքների — պոէմների մշակութեան գործում: Սմբատ Շահազիզի «Լեւոնի վիշաբ», որ պոէմի ձևով հրատարակուել էր 1865 թուին, բայց որ իրոք հրապարակագրական գործ էր — միակն էր մինչեւ այդ: ԅովհաննէս Թումանեան գրեթէ

նոր է սկսում այդ գործը, ուստի մեծ բանաստեղծներ Լերմոնտովի և Գուչկինի ներշնչումով և միաժամանակ խորապես ինքնուրույն ձևով: Լերմոնտովը երգել էր Կովկասեան երկրի գեղեցիկութիւնները և լեռնային ժողովուրդների բարբր: Եղիշաննէս Թումանեան երգում է Լուսիի շքնաղ բնութիւնը և այդ լեռնային ժողովուրդի կեանքը: Քնարական բանաստեղծութիւններից և պոէմներից դատ՝ Թումանեան գրական մշակութեան է նշմարելու ժողովրդական լեզուները, հերթաթիւները և մեր հին վէպը — Մասունցի Դաւիթը: Գրական այս ձիւղի մէջ նա որոշ ներշնչում է ստանում Ղազարոս Աղայեանից և տալիս է այնպիսի գեղարուեստական գործեր, որոնք ձեւի և բովանդակութեան կողմից հաւասարապէս արժէքաւոր են և որոնք մեր գրականութեան լուսագոյն ստեղծագործութիւններից կը մնան միշտ: Եղիշաննէս Թումանեան իր տաղանդը փորձեց նաեւ փիլիսոփայական և երգիծական պոէմների մէջ, որոնցից առաջինը — «Դէպի Լնհունը» — գրուած է բանաստեղծական յուզումաւի արամաղրութեամբ և մի գեղեցիկ օրինակ է փիլիսոփայական բանաստեղծութեան:

Թումանեանից վեց տարի յետոյ, 1875 թուին ծնւում է Աւետիք Խաչակեան, Շիրակի կենդրոնում, Ալեքսանդրապոլում, և առանձին գրքով երեւան է գալիս մեր գրականութեան մէջ իննսունական թուականների երկրորդ կիսում: Աւետիք Խաչակեան մեր քնարական բանաստեղծութիւնը զարգացնում է նշանակելի չափով: Այն, ինչ որ նրանից առաջ Եղիշաննէս Եղիշանիսեան և Եղիշաննէս Թումանեան չէին արել — անում է Շիրակի բանաստեղծը: Նրա փորձիկ երգերը արտայայտում էին ոչ միայն իր հոգու «մեծ վերքերը», այլ և այն ժամանակուայ երիտասարդութեան յոգներն ու տագնապները: Աւետիք Խաչակեանի երգերի մէջ խոսում էր մեր դաշտի և գիւղի ժողովուրդը: Եւ քանի որ այդ ժամանակ դաշտն ու գիւղը մեր սոցիալական-մտաւոր կեանքի կենդրոնական մտահոգութիւնն էր — նրա երգերի մէջ խոսում էր նաեւ մեր մտաւորական սերունդը: Ժողովրդասիրական շրջանի և ժողովրդական իդէալիզմի գրական, բանաստեղծական արտայայտութիւնն էր Աւետիք Խաչակեան, որ այն ժամանակուայ սոցիալական հոգերանութեան առանցքն էր ներկայացնում և որ մեծ չափով պայմանաւորեց նրա հաշակը:

Բայց Աւետիք Խաչակեան չմնաց Շիրակի և Արագածի կախարդական միջավայրում: Երիտասարդ հասակից ուսել էր նա Գերմանիայում, կարդացել էր գերմանական և առհասարակ եւրոպական բանաստեղծներն ու փիլիսոփաները, որոնք նրան տարբեր ուղիներ մատնանշեցին: Եւ Խաչակեան իր քնարական բանաստեղծութեան մէջ միաժամանակ արտայայտեց ղժգոհ և որոնող հոգերանութիւնը, որոշ չափով նիցուէիզմ և սիմբոլիզմ, որ նրա արամած հոգուն պատշաճ էր գալիս այդ ժամանակ և որ նրա գործին բազմազանութիւն տուեց:

Քնարական բազմատեսակ բանաստեղծութիւններից յետոյ և նրանց

Հետ միաժամանակ՝ Լւեախը Խաչակեան սկսեց մշակել նաեւ պօլիմերի գրականութիւնը: Գրեց փիլիսոփայական պօէմ — «Լբու Լալա Մաչարին», գրեց քնարական պօէմ — «Մանթաշի փէրին», վերջերս էլ գրեց վիպական պօէմ — «Սասնայ Մհեր», որոնք երբեք էլ տարբեր ձեւով գեղեցիկ են եւ որոնք նոյնպէս կը մնան մեր գրականութեան մէջ, ինչպէս Բովչաննէս Թումանեանի գեղեցիկ գործերը:

Լւեախը Խաչակեանից քիչ յետոյ երեւաց Գերենիկ Դեմիրճեան, որ ինքնատիպ բանաստեղծ է եւ որ տաղանդաւոր էջեր ունի թէ քնարական բանաստեղծութիւնների եւ թէ պօլիմերի մէջ: Մինչ Բովչաննէս Թումանեան եւ Լւեախը Խաչակեան երգում էին հայրենի լեռներն ու ձորերը, գիւղն ու գաշաւը, բնութիւնն ու երկիրը — եւ նրանց մէջ ապրող լեռնական ու գիւղացի ժողովուրդը — Գերենիկ Դեմիրճեան սկսեց երգել քաղաքների մէջ ապրող մարդու զգացումները: Լեզուի եւ բովանդակութեան կողմից այդ բանաստեղծութիւնները որոշ չափով նորութիւն էին արեւելահայ գրականութեան մէջ եւ յիշեցնում են մասամբ այն հոգեբանութիւնը, որ նրանից յետոյ արտայայտեց Վահան Տերեան: Իր ճաշակաւոր եւ նուրբ քնարական բանաստեղծութիւններից զաւ՝ Գերենիկ Դեմիրճեան ունի նաեւ մի քանի պօլիմեր — «Կեանքի Տեսիլը», «Լենկ Թխմուր», «Ոչ այս աշխարհի», «Սրբի Եղջիկը» — փիլիսոփայական, պատմական, քնարական շունչով, որոնցից առաջինը մասնաւորապէս ուշագրաւ է, իրրեւ գեղեցիկ փորձ՝ մեծ բնութիւնը եւ տիեզերքը երգող:

Արեւելահայ բանաստեղծական գրականութեան իրենց բաժին մասնակցութիւնը բերին նաեւ այնպիսի ոյժեր, որոնք արուեստի տեսակէտից առաջնակարգ գրագէտներ չեն, բայց որոնք այս կամ այն չափով դեր ունին ընդհանուր գործի մէջ: Բովչաննէս Կոստանեան, Շիրակից, որ Լւեախը Խաչակեանից առաջ երգել է ժողովրդական մտփոններ եւ որ որոշ տեսակէտով նախորդել է նրան: Լեւոն Մանուէլեան, Եզուլիսից, որ գրական գեղարուեստական լուրջ պատրաստութիւն ունէր եւ որ տուել է մտաւորական արժէքով բանաստեղծութիւններ ու պօլիմեր: Ելէքսանդր Դաւաթուբեան, Չաքախից, որ մի ժամանակ յայտնի դարձաւ իրրեւ քաղաքացիական վշտի երգիչ եւ որ յաճախ կարգացւում էր բնակից: Բակոր Բակորեան, Գանձակից, որ գրեց աշխատասիրական երգեր եւ թարգմանեց Էդալեգրին: Շուշանիկ Կուրղինեան, Ելէքսանդրապոլից, որ աշխատասիրական բանաստեղծութեան տւելի յաջող օրինակներ տուեց եւ արտայայտեց 1905 թուականի յեղափոխութիւնը գրականութեան մէջ:

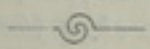
Եւսեփ Երեւելահայ բանաստեղծութիւնը վերջին երեսնամեակի ընթացքում բազմաւեանակ գրողների միջոցով զարգացաւ եւ դարձաւ մեր քաղաքակրթական փայլուն նուաճումներից մէկը:

Եւդ բանաստեղծութիւնը օգտուելով արտաքին գրականութիւններից — գիւտարապէս ռուսական եւ գերմանական, նաեւ ֆրանսական արուեստից

— Տեսց խորապէս մեր կեանքին կապուած: Այդ բանաստեղծութեան կարեւոր ներկայացուցիչները ծնուած, մեծացած էին հայաշատ գաւառներում, ոգտուած էին այդ գաւառների մէջ պահուած հայ լեզուի եւ ժողովրդական արուեստի լիանգագին գանձերից: Վաղարշապատը Բովհաննէս Բովհաննիսեանի միջոցով, Լոռին՝ Բովհաննէս Թումանեանի, Շիրակը՝ Բախիք Խաչատրեանի, Ախալքալաքը՝ Վահան Տէրեանի եւ Դերենիկ Դեմիրճեանի, միւս վայրերը ուրիշների միջոցով՝ գրականութեան տունն իրենց ունեցած կարեւոր քաղաքակրթական արժէքները:

Այդ բանաստեղծութիւնը արտայայտեց մեր սօցիալական զարգացման տարբեր շրջանները: Աւթուական թուականներին էջմիածնական արամադրութիւնը, որ մասամբ երեւան եկաւ Բովհաննէս Բովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնների մէջ: Իննսուական-իննհարիւրական թուականներին մեր ժողովրդասիրական շրջանը, որ արտայայտուեց Բովհաննէս Թումանեանի եւ Բախիք Խաչատրեանի բանաստեղծութեան մէջ: Քսաներորդ դարի առաջին տասնամեակին մեր աշխատաւորական արամադրութիւնը եւ հանրամարդկային զգացումները, որ երեւան եկան Վահան Տէրեանի, Շուշանիկ Կուրդինեանի բանաստեղծութիւնների մէջ տարբեր ձեւով եւ տարբեր տաղանդով:

Այսօր արեւելահայ բանաստեղծութեան վերջին շրջանի տաղանդաւոր բանաստեղծը — Վահան Տէրեան չկայ այլեւս: Դոր սերնդի համար հետաքրքրական եւ ուսանելի է, թէ ինչ տեղ էր գրաւում Վահան Տէրեան մեր գրականութեան մէջ եւ թէ ինչ է գրական-գեղարուեստական նշանակութիւնը այն ողբերգական բանաստեղծի, որ ապրեց պատմութեան մի մեծ շրջանում եւ որ մեռաւ այնքան վաղաժամանակ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԺԸ ԵՒ ԻՐ ՍԵՐՈՒՆԳԸ

Վաճան Տէրեան ներշնչուած բանաստեղծ է: Իր գրքի առաջին էջից մինչև վերջին էջը զգացում է բանաստեղծի յուզուած, անկեղծ շնչաւոր: Կրա տողերը երբեմն անհարթ են, նրա արտայայտութիւնները յաճախ ցուցնում են երիտասարդ գրողի բնական սայթաքումները — բայց նա, մինչև անգամ այդ անխորձ և անվարժ արտայայտութիւնների մէջ, բանաստեղծ է միշտ: Ընթերցողը կարող է այս կամ այն պակասը մասնանշել անել, լեզուի, պատկերների, արտայայտութիւնների տկարութիւն տեսնել, այս կամ այն ոտանաւորը թող դնել: Բայց շնայելով այդ բոլոր տեքնիքական և գրական թերութիւններին՝ Վաճան Տէրեան իսկական բանաստեղծի շունչ ունի, որ իր տկարութեան բոլորներին անգամ յոյժ է պատճառում և բանաստեղծական արամադրութիւն է հաղորդում:

Վաճան Տէրեան քնարերգու բանաստեղծ է: Իր ոտանաւորների մէջ ազգային տարրը, քաղաքացիական միշտը, ժողովրդական կեանքը բացակայում է: Կա նման չէ դամառ-Քաթիկային, որ ազգային տրամադրութիւնների երգիչ էր, Թովճանէս Թովճանէսեանին, որ քաղաքացիական վշտի պօէս էր: Որոշ տեսակէտից նման չէ նաև Թովճանէս Թումանեանին և Բախիբ Խաչակեանին, որ յաճախ ժողովրդական կեանքի բանաստեղծներ են:

Վաճան Տէրեան զգացումների երգիչ է: Կրա բանաստեղծութիւնների մէջ ցոլանում է մի մարդկային հոգի, մի վերաւոր և յուզումալի կեանք, որ խորապէս հոգեբանական է: Այս պարագան աւելի ևս բարձրացնում է նրա բանաստեղծական արժեքը և նրան դարձնում է հոգեբան-բանաստեղծ: Վաճան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ կարելի է կարգաւ մի պատանու, մի երիտասարդի հոգեկան ներքին տագնապները, սկզբնական ժամանակի յոյսերը, յետագայ ժամանակների յուսահատութիւնն ու մոռոյրը, և ասպ ապաքինումն ու հաշտութիւնը: Այս հոգեկան կեանքը Վաճան Տէրեան արտայայտել է զարմանալի գրաւիչ տաղանդով: Ընթերցողը չէ հետևում նրան այն «առարկայական» հետաքրքրութեամբ, ինչպէս կը հետևէր մի անձանթ, օտար հոգու պատմութեան: Վաճան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ երգուած հոգեկան կեանքը տիրել է մեզ, ընկեր է, բարեկամ է, և այնչափ մտերիմ է, որ կարծէք մեր խորքանշխարհի կեանքը լինի այն: Գրական և հոգեբանական այն կարողութիւնը, որով այդ կեանքը այնքան կենդանի է դարձել, այնքան ճշմարտապէս մարդկային կերպարանք է առել — Վաճան Տէրեանի բանաստեղծական գաղափարն է: Իբրև բանաստեղծ՝ նա նկարագրած առարկային անմիջականութիւն է հաղորդում, պատկերների մէջ հոգի է դնում և մասնաւոր, անհատական ապրումները դարձնում է մարդկութեան ապրումներ:

Այսպէս է որ Վաճան Տէրեան չլինելով ազգային տրամադրութիւնների

երգիչ, ոչ էլ քաղաքացիական վշտի ու ժողովրդական կեանքի բանաստեղծ — այնուամենայնիւ խորապէս կապուած է հաւաքականութեան հետ։ Նրա բանաստեղծութեան մէջ արտայայտուած են եւ մարդկային իդէալները, եւ հաւաքականութեան արամադրութիւնները եւ սոցիալական մտորումները։

Վահան Տերեանի բոլոր որոնումները — իր ժամանակի երիտասարդութեան որոնումներն են։ Բանաստեղծը երգում է ոչ միայն մի անհատական հոգու ներքին տաղանայներն ու խոհերը, այլ եւ իր սերնդի հաւաքական յոյզերը, ինչ որ նրա բանաստեղծութիւնը դարձնում է աւելի խորունկ եւ աւելի լայն։ Ինչպէս մի տաղանդաւոր գեղագէտ, որ իր հերոսների պատկերացման մէջ կարողանում է անջատել մասնաւորը, պատահականը, ժամանակաւորը եւ տալիս է ընդհանուրն ու տիպիքականը — այնպէս էլ բանաստեղծը տալիս է իր հոգուց այն, որով նա նման է միւս մարդիկներին եւ որով կապուած է մարդկութեան հոգուն։ Մասնաւոր, պատահական զգացումները չեն, որ բանաստեղծին դարձնում են բանաստեղծ եւ նրա գործը՝ գեղարուեստական։ Արքան բանաստեղծը շատ է կապուած մարդկութեան հետ իր լուսագոյն զգացումներով եւ որքան բանաստեղծական գործը արտայայտութիւն է այդ կապի — այնքան մեծ է բանաստեղծը եւ այնքան յարասեւ է նրա գործը։

Վահան Տերեանի բանաստեղծութիւնը ոչ միայն հեղինակի, այլ եւ իր ժամանակի արամադրութեան արտայայտութիւնն է։

Ինչպէս որ արեւմտահայերի մէջ Պետրոս Դուրեան արտայայտեց իր ժամանակը եւ դարձաւ նոր շրջանի ազդարար — այնպէս էլ արեւելահայերի մէջ Վահան Տերեան եղաւ իր ժամանակակից սերնդի բանաստեղծը։ Պետրոս Դուրեան արտայայտեց 70-ական թուականների հասարակական շրջումը՝ ֆրանսիական Եղեղափոխութեան ազդեցութեամբ առաջացած։ Վահան Տերեան արտայայտեց 900-ական թուականների սոցիալական արամադրութիւնը, Ռուսական 1905 թուականի Եղեղափոխութեամբ սկսուած, որ դիմում էր դէպի նոր Եղեղափոխութիւնը, կամ իր բանաստեղծական խաղով՝ «արեւածաղը», Պետրոս Դուրեանի հոգեբանութիւնը ֆրանսիական յեղափոխութեան եւ մեր այն ժամանակուայ առաջաւոր երիտասարդութեան հոգեբանութիւնն է։ Վահան Տերեանի հոգեբանութիւնը Ռուսական Եղեղափոխութեան եւ մեր նոր սերնդի հոգեբանութիւնն է։ Թէ այնտեղ եւ թէ այստեղ սոցիալական հոգեբանութիւնը եւ սոցիալական արամադրութիւնը երեւան է եկել բանաստեղծի անձնաւորութեան մէջ եւ ստացել է անհատական գունատորում։ Բանաստեղծը դարձել է այդպիսով այն կէտը, որի միջից անցնում են միւս հոգիները կամ այն կենդրոնական առանցք, որի մէջ լծափուում են միւս վտակները։ Ըյտպէս են միանում եւ ձուլւում միմեանց մէջ՝ մուսայ եւ ամբողջը։

Թէ Պետրոս Դուրեանի եւ թէ Վահան Տերեանի անձնաւորութիւնները պատմական անձնաւորութիւններ են, անշուշտ գրական իմաստով։ Իւ նրանց գործերն էլ հաւաքականութեան խաղացած, կենդանի ու գեղեցիկ արտայայտութիւններն են՝ գրականութեան սահմանում։

Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնը մեծ չափով միայնութեան եւ որոնումների բանաստեղծութիւնն է: Այս տեսակէտից եւս նա հոգեբանորէն նման է 900 ական թուականի սերնդին, որ իրեն տակաւին միացած չէր զգում մեծ ամբողջի հետ, որ ճամբաներ էր որոնում եւ որ տանջւում էր: Վրաստանի տանջանքը ժամանակի տանջանքն էր: Կրօն որոնումը — դարի որոնումն էր:

Վահան Տէրեան չէ մնում սակայն միայնութեան ամուլ տանջանքների մէջ: Իր հոգեկան ազնւագնքների շրջանում նա խուսափում էր մարդկութիւնից, կամենում էր անդորրութիւն գտնել անապատական խաղաղութեան եւ հեռաւոր լեռների մէջ: Բայց դա կը նշանակէր բացասումն իսկ մարդկային հոգեբանութեան եւ իր անդիմադրելի բնութեան: Եւ ինչպէս Զրադաշտը, որ սարից պէտք է վերագառնար մարդկութեան մէջ, կամ Քրիստոս, որ անապատից վերագառնաւ աշխարհ՝ պայքարելու եւ մեռնելու համար — այնպէս էլ Վահան Տէրեան չէ կարողանում փրկութիւն գտնել միայնակեցութեան կամ ինքնաժխտումի մէջ: Բանաստեղծը զգում է, որ ինքը էականապէս սուցիալական ստեղծագործութիւն է եւ որ մարդկային հասարակութիւնից դուրս ոչ մի փրկութիւն չկայ: Այն խորհուրդները, որ պատում էին նրա գոյութիւնը անապատական շրջանում — վերագառնում են մարդկութեան մէջ եւ մարդկային միջավայրում աւելի խորութիւն եւ աւելի գեղեցիկութիւն են ստանում:

✓ Իր որոնումների շրջանում Վահան Տէրեան տիրութեան, թախիծի, կարօտի բանաստեղծն է: Կա քնքուշ է եւ մեղմ, հիւանդ է եւ թուլակամ: Իր վերագարձի շրջանում նա առոյգ է եւ ուժեղ, առոյգ է եւ հաստատակամ: Ընկերութեան, մարդկութեան ճակատագիրը նրան խորապէս զբաղեցնում է — եւ նա ներբողում է այն պայքարը, որով մարդկութիւնը հասնում է իր իդէալներին:

« Եկայ որ այստեղ, ծեղ համար այսօր
Հրեղէն խօսքեր կրոնմ եւ խնդում,
Լսեմ յաղթական մարտի ցնծութիւն,
Տեսնեմ շարքերը ձեր հօգուսօգոր: »

✓ Որոնումների եւ կարօտի բանաստեղծը դառնում է պայքարի բանաստեղծ: Բայց նա մնում է բանաստեղծ բառիս գեղարուեստական, կատարելապէս առումով: Սոցիալական երջանկութեան գաղափարը, մարդկութեան բարօրութիւնը, ժողովուրդների խաղաղութիւնը եւ աշխատաւոր դասերի ազատագրման խնդիրը նրան պորտազանգիստ չեն դարձնում: Կրօն վերագարձի երգերը ճշմարիտ բանաստեղծութիւններ են, աւելի անմիջական, աւելի կենդանի, աւելի ինքնաբերական, աւելի հաղորդական — եւ ուրեմն աւելի բանաստեղծական: Դուք տեսնում էք, որ այդտեղ աւելի ինքնուրոյնութիւն կայ, աւելի հզօր անհատականութիւն, աւելի բնականութիւն, քան որոնումների երգերի

մէջ, որտեղ զեղեցիկ տրտմութեան եւ հիւանդոտ տագնապների միջից լուսւմ են յաճախ արհեստական ձայներ, ձայներ, որոնք կրկնութիւն են, փոխառութիւններ են, նմանութիւններ են, եւ կամ պատանկան անգոյն, անորոշ, տարտամ զգացումներ են:

Վաճան Տէրեանի վերագարծի երգերի մէջ աւելի հասուն բանաստեղծութիւն կայ եւ աւելի խորունկ իմաստութիւն: Լեզուն այդտեղ աւելի պատկերաւոր է եւ աւելի ծօխ, ոճը աւելի բնորոշ է, արտայայտութիւնները աւելի ուժեղ եւ անհաստական — եւ ամբողջ բանաստեղծութիւնը աւելի համարձակ յղացուած եւ աւելի վստահ կերտուած: Վաճան Տէրեանի այդ բանաստեղծութիւնները լաւագոյն օրինակն են, թէ ինչպէս կարելի է երգել աշխատաւոր դասերի ազատագրութիւնը, երգել պոլշքարը, յաղթութիւնը — եւ լինել միաժամանակ քնարերգու բանաստեղծ, մարտի բանաստեղծ: Արդհետեւ զժուար է մտածել, թէ ինչու մերը, տանջանքը, անհաստական տրտմութիւնը կարող են նիւթ դառնալ բանաստեղծութեան, իսկ մարդկային իդէալները, սոցիալական լայնարձակ կեանքը, աշխատաւորի յախտնական աւելզումը չեն կարող ունենալ իրենց բանաստեղծ-արուեստագէտը:

Վաճան Տէրեան ցոյց տուեց, որ բանաստեղծի անձնաւորութիւնը մի միակողմանի, աւանդական գիրք չէ, որտեղ միայն կեանքի մէկ մասն է արձանագրուած: Կա ցոյց տուեց, որ բանաստեղծը իրրեւ կենդանի մարդ եւ իրրեւ ընկերային էակ կարող է եւ պէտք է իր հոգու մէջ բովանդակ կեանքը ցուցնի — եւ անհաստական վիշտն ու կարտը, եւ մարդկային իդէալները, եւ պայքարն ու մարտը, եւ յաղթութիւնն ու փառարանութիւնը: Այստեղ էլ, ինչպէս իր նիւթի ընտրութեան մէջ, մասնաւորը չէ, որ նրան հետաքրքրում է եւ նրա բանաստեղծական գէմբը բնորոշում, այլ ընդհանուրը եւ ամբողջը...

Վաճան Տէրեան դուրս գալով մեր գաւառից՝ ունի իր մէջ հայ ժողովրդական լեզուի ոգին ու բոլորը: Միաժամանակ պահում է նա իր մէջ բազմատեսակ տպաւորութիւններ մեր երկրից եւ մեր միջավայրից: Իր երկիրը եւ իր ժողովրդին սիրում է նա բանաստեղծական անխորգախ եւ ազնիւ սիրով: Իր երազների մէջ նա պատկերացնում է ոչ միայն այսօրուան երկիրը, այլ եւ այն, որ հաջարտաւոր տարիներ առաջ նախորդել է մեզ — Երկիր Նախիրն: Մեր երկրի պատմութիւնը, գրականութիւնը, բարքերը, հոգեբանութիւնը, խոսուածքը Վաճան Տէրեանի բանաստեղծական անձնաւորութեան մէջ կենդանի են միշտ:

Բայց այս բոլորը նա ունի իրրեւ զգացում, իրրեւ հոգեբանական եւ զեղարուեստական ձգտում — եւ ոչ իրրեւ նեղփառ ու նեղսիրտ քաղաքականութիւն: Եւ ունենալով այդ՝ նա կապում է մի մեծ կեանքի հետ, որ ապրում էր մեր մօտ, որ խորագէտ ազնիւ էր եւ որ տանում էր նրան գէղի

ընդհանուր մարդկութիւն: Վահան Տէրեան սիրեց ուսն երկիրը եւ ուսն ժողովրդին: Մովսէսը նրա լեզուն եւ նրա խորունկ գրականութիւնը: Եւ այդ սիրոյ ու ծանալման մէջ նա մշակեց իր ունեցածը, իր հայրենականն ու տեղականը, որ մեծացաւ այդ ազգեցութեան տակ եւ մեր գրականութեան համար ոյնքան արժէքաւոր գործեր արտադրեց:

Վահան Տէրեան մի սերնդի ներկայացուցիչ է, որ դուրս է գալիս ազգային եւ տեղական նեղ շրջանակից եւ որոնում է հոգեկան եւ բարոյական կապեր՝ միւս ազգերի եւ ընդհանուր մարդկութեան հետ: Բանաստեղծը այդ կապի մէջ տեսնում է ոչ միայն մարդկային իդէալ, այլ եւ յարատեւութիւնը Նաիրի երկրի, այլ եւ կենսունակութիւնը այն ժողովրդի, որից ելած է նա եւ որի քաղաքակրթութեան նուիրումն է քերթողական իր կոչումով:

Այս ծանալարհի վրայ նա անշուշտ որոշ ներշնչումներ ստացել է մեր միւս բանաստեղծներից — Թումանեանից, Խաչակեանից — բայց իրրեւ նոր ժամանակի եւ նոր սերնդի մարդ՝ նա կարողացաւ այդ մասը արտայայտել աւելի ազատ եւ մանաւանդ աւելի հաւատարմ:

Վահան Տէրեան մեր բանաստեղծութեան մէջ մտքեց քաղաքի նոր հոգեբանութիւնը: Ներք ծնուել էր գիւղում, բայց անուելով եւ զարգանալով քաղաքում՝ տեսաւ որ քաղաքները մարդկութեան միութեան եւ եղբայրութեան խնդրում բացառիկ դեր են կատարում: Այս պարագան ոչ թէ անշուշտ Վահան Տէրեանի ենթակայական նախասիրութեան հետեւանք էր, այլ անտեսական նոր կարգերի արգասիք էր, որ փոխում էր բարքերը եւ հոգեբանութիւնը, յեղաշրջում էր իդէալները եւ մարդկութեան առջեւ նոր ուղիներ էր բաց անում: Եւ այնտեղ, որտեղ հին գրագէտները շին կարողանում բանաստեղծութիւն երեւակայել — Վահան Տէրեան ամենամաքուր ներշնչումներ ունեցաւ եւ ազնիւ բանաստեղծութեան օրինակներ տուեց: Մենք գիտէինք, որ գիւղը, արտը, գաշտը, լեռը բանաստեղծութիւն ունին: Բայց մենք չգիտէինք, որ փողոցը, մայթը, ճաշարանը, գործարանը շոյնպէս ունին իրենց բանաստեղծութիւնը, որ տարրեր է առաջինից, բայց որ թերեւս աւելի խորունկ եւ աւելի նուրբ է: Արտհետեւ այնտեղ ապրում է մի մարդկութիւն, որի զգացումները քաղաքակրթութեան ու պրոգրէսի յարասեւ ազդեցութեան տակ նրբացած ու խորացած են:

Վահան Տէրեան իրրեւ նոր հոգեբանութեան եւ նոր սերնդի տաղանդաւոր ներկայացուցիչ ունեցաւ շատ հեռուորդներ, որոնք սկսեցին երգել նրա ձեւերով, յաճախ նրան անմիջապէս նմանեցնելով: Նոր սերնդի երիտասարդ գրողներն են նրանք, որոնք մինչեւ այժմ շարադրանցեցին Վահան Տէրեանին, բայց որոնք նպաստեցին նրա ժողովրդականացման:

Վահան Տէրեան հեռացաւ մեզանից այնպիսի մի բուռն ժամանակ, երբ մտքերը եւ զգացումները յեղաշրջուած են իրենց խորքի մէջ, երբ նոր կեանքի հետ միասին կերտում է նոր լեզու, նոր բանաստեղծութիւն, նոր գրականութիւն: Նա եղաւ այդ նոր բանաստեղծութեան տաղանդաւոր ազգաբարբը: Նրա

ուղին մնացել է այսօր թափուր եւ նրա տեղը եղբրականօրէն բաց մեր գրականութեան մէջ:

Բայց այն դերը, որ բանաստեղծը կատարել է՝ կը մնայ միշտ, եւ կը դառնայ պատմական՝ իր սերնդի եւ իր ժամանակի նման:

III.

ԿԵԸՆՔԸ ԵՒ ՄԻՋԵՎԱՆՔԸ

Վահան Տէրեան, իսկական անունով Վահան Տէր-Գրիգորեան, ծնուել է Ախալքալաքի Գանձա գիւղում, 1885 թուականին, գիւղական քահանայի ընտանեկում: Գիւղը քաւաթի գեղատեսիլ եւ բարձրագիր վայրերից է, չրճապատուած սրանչելի արօտներով, հեքիաթական փարվանայ լճից ոչ հնու: Իր սկզբնական տարիներն անց է կացրել նա մի այգպիսի բնական միջավայրում, մեծ քաղաքների ժխորից հեռու, մի ժողովրդի մէջ, որ ուներ իր ուրոյն գէմբը եւ որ խօսում էր կենդանի, ուժեղ, պատկերաւոր հայերէն:

Հայրը մեծ կրթութիւն չուներ, բայց ինքնաշխատութեամբ բաւական բան էր սովորել եւ կարողանում էր կարգաւ ոչ միայն հայերէն, այլ եւ ռուսերէն: Իր զաւակներին նա ամեն կերպ աշխատել է ժամանակի պահանջած կրթութիւնը տալ: Մանկական տարիներում նրանց ուսման հոգսը վերցրել է իր վրայ, բայց երբ մեծացել են՝ ուղարկել է մասաւոր կենդրոններ, միեւրկարգ եւ բարձրագոյն կրթութեան համար: Վահան Տէրեանի երեք եղբայրները սովորել են Թիֆլիսի գիմնազիոնում եւ Ներսիսեան դպրոցում: Իսկ ինքը բաւական վաղ հասակից ուղարկուել է Մոսկվա, ուր եւ սովորել է լազարեան ճեմարանում:

Լազարեան ճեմարանը Վահան Տէրեանի մասաւոր դաստիարակութեան կենդրոնական վայրն է դառնում: Այդտեղ նա սովորում է ոչ միայն ռուսերէն, այլ եւ հին ու նոր հայերէն: Չէ կարելի ասել, թէ հայերէնի դասաւանդութիւնը լազարեան ճեմարանում բաւարար բարձրութեան վրայ է եղել: Այն պատանիները, որոնք ծագում էին ռուսախօս ընտանեկներից՝ լազարեան ճեմարանի մէջ աշակերտելով երկար տարիներ՝ շատ աննշան բան էին սովորում: Բայց այն պատանիները, որ ծագում էին հայկական գաւառներից եւ որոնք գիտէին իրենց գիւղի յաճախ շատ պատկերաւոր ու արտայայտիչ լեզուն՝ լազարեան ճեմարանում կարողանում էին մշակուել եւ կատարելագործուել: Այդ չրճանում ճեմարանի հայոց լեզուի դասատուն էր Կա-

բաղես Կուսիկեան, որ շէրքէզախօս ծագում ունէր, բայց որ տարիներէ աշխատաւորի գնով կարողացել էր սովորել մեր լեզուն եւ որ դրում էր բաւական կանանաւոր ու սահուն հայերէն: Լազարեան ճեմարանի նախկին սաների տեղեկութիւնների համաձայն՝ Կարապետ Կուսիկեանը աշակերտների տիրելի ուսուցիչն էր, որ հասկանում էր պատանիներին եւ որ ամեն կերպ աշխատում էր աջակցել նրանց կրթութեան գործին:

Վահան Տէրեան Լազարեան ճեմարանի մէջ ունեցաւ շատ ընկերներ, որոնք գնացել էին Մոսկվա մեր երկրի դանազան կոչմանից եւ տարել էին իրենց հետ դանազան բարբեր ու բարբառներ: Դպրոցական կրթութիւնից դատ եւ նրանից աւելի՝ այս միջավայրն է, որ խորապէս դաստիարակիչ է: Այդ ընկերների թուի մէջ կային երկուսը, Յոլակ Նանդադեան եւ Պողոս Մակինցեան, որոնց հետ Վահան Տէրեան շատ մտերիմ եղաւ ոչ միայն դպրոցական շրջանում, այլ եւ համալսարանում, այլ եւ այնուհետեւ կենանքում եւ գրական ասպարիզում:

Դպրոցական շրջանում Վահան Տէրեան եղել է — իր ընկերների տեղեկութեան համաձայն — շատ ընդունակ եւ ընթերցասէր աշակերտ: Բացի դաստարանական աւարկանքից եւ յաճախ նրանցից շատ աւելի՝ Վահան Տէրեան զբաղւում էր բազմատեսակ գրքերի ընթերցանութեամբ: Կարգում էր նա գրական, պատմական, սոցիոլոգիական աշխատութիւններ: Այդ ժամանակուայ Ռուսաստանի քաղաքական եւ սոցիալական շարժումները մասնաւորապէս շատ էին ազդում վերջին տեսակի ընթերցանութեան վրայ: Աշակերտները եւ ուսանողները — ինչպիսի գիտութեան էլ հակում ունենային — ընկերարանական եւ քաղաքական աշխատութիւնները ընդհանրապէս աւելի էին կարգում, որովհետեւ այդպէս էր պահանջում կենանքը եւ պատմական վայրկեանը:

Վահան Տէրեան 18—19 տարեկան տպաւորուող պատանի էր, երբ Ռուսաստանի կենդրոնական քաղաքներում տեղի էին ունենում ուսանողական շարժումներ, բանուորական գործադուլներ, սոցիալական խռովումներ, որոնք զարմանալի կերպով էլէքտրականացնում էին միմեկորդը եւ ազդում էին երիտասարդ սերնդի վրայ: Քսան տարեկան էր նա, երբ տեղի ունեցաւ 1905 թուականի Յեղափոխութիւնը, որի հետ այնքան մեծամեծ յոյսեր էին կապուած եւ որ առաջին ցույքն էր նկատում դարերի միութեան մէջ:

Իր գասնելիմացը Լազարեան ճեմարանում տարաւում է նա փայլուն կերպով 1906 թուին, որից յետոյ մտնում է Մոսկվայի համալսարանը՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար:

Համալսարանում ընտրում է նա պատմա-լեզուաբանական ճիւղը, որ աւելի էր յարմարում իր բնոյթին եւ իր գրական հակումներին: Լուրջ կերպով նուիրւում է նա գիտութեան եւ գրականութեան: Կարգում եւ ուսումնաւորում է հայոց հին եւ նոր, արեւելեան եւ արեւմտեան գրողներին: Ռուսաւանդակում է Ռուսաց ընդարձակ գրականութիւնը իր բազմազան ճիւղե-

բով, բանաստեղծներին, միպատաններին, քննադատներին, ինչպէս եւ ընկերա-
բան գրողներին: Հետեւում է նաեւ եւրոպական գրականութեան — գերմա-
նական, ֆրանսիական, անգլիական, սկանդինաւեան գրողներին, որոնց մէջ
սիրում է Հաուստմանին, Շնիցլերին, Վերլենին, Վերհարընին, Օսկար Ուայլ-
դին, Կնուտ Համսունին: Ըյս հեղինակներից առանձնապէս սիրում էր Վեր-
լենին, որին կարողանում էր կարգաւ ֆրանսիական բնագրի մէջ եւ որից
որոշ շրջանում բաւական ուժեղ ներշնչում ստացաւ: Բացի գեղարուեստա-
կան գրականութիւնից կարգում էր նաեւ փիլիսոփայական գրութիւններ —
Սպինոզա, Կանտ, Հեգել, Նիցշէ: Կարելի է ասել, որ նոր ժամանակի գրակա-
նութեան նկատմամբ Վաչան Տէրեան լայն եւ բազմակողմանի ծանօթութիւն-
ներ ուներ:

Բայց նրա ծանօթութիւնը միայն նոր գրականութեամբ չէր սահմանա-
փակում: Նա գիտէր նաեւ հին գրականութիւնը — լատինական եւ յունա-
կան գրողներին: Լատինական լեզուի գիտութիւնը նրան հնարաւորութիւն էր
տալիս լատին բանաստեղծներին կարգաւ բնագրի մէջ: Բանաստեղծ Աւետիք
Իսահակեան իր մի նամակի մէջ, ուրիշ հետաքրքրական տեղեկութիւնների
հետ միասին, հաղորդում է մեզ, որ Վաչան Տէրեան թարգմանել է լատի-
նական բնագրից Էրազմի «Յիմարութեան գովեստը», որ սակայն մինչեւ
հիմա ձեռքից է անտիպ:

Բացի լեզուական եւ գրական այս բազմակողմանի ծանօթութիւններից՝
Վաչան Տէրեան գիտէր նաեւ մեր հարեւան վրաց ժողովրդի լեզուն եւ գրա-
կանութիւնը: Պետերբուրգի համալսարանում առանձնապէս հետեւել է նա
յայտնի գիտնական Նիկողայոս Մարրի հայկարանութեան եւ վրացագիտու-
թեան դասերին: Վրացերէն բնագրից թարգմանել է նա Շոթա Ուուսթափե-
լու հին պոէմը, հօշակաւոր «Ընձնաւորը», եւ թարգմանել է շատ յաջող,
որպէս մեզ հաղորդեց պրոֆեսոր Մարր՝ 1920 թուի Դեկտեմբերին Վինն-
նայում գտնուած միջոցին: Ըյդ թարգմանութիւնը եւս, որ Մարրի կարծիքով
շատ անշ միջում է բնագրի հետ, մինչեւ այժմ ձեռքից է անտիպ:

Վաչան Տէրեան շատ վաղ հասակից սկսել է ոտանաւորներ գրել:
Առաջին անգամ 1905 թուին, երբ նա քսան տարեկան երիտասարդ էր, իր
ձեռագիր ոտանաւորների տետրակը ցրց է տալիս Աւետիք Իսահակեանին:
Բանաստեղծը կարգում է տետրակը եւ անկեղծ կերպով խրախուսում է նրա
գեղատի հեղինակին: Նշմելիս վերաբերմունք ցրց է տալիս նրան մեր միւս
առաջնակարգ բա աստեղծը, Բոթհանէս Թումանեանը: Վաչան Տէրեան իրա-
պէս ոգեւորում է այս երկու անուանի բանաստեղծների եղբայրական վերա-
բերմունքից, որովհետեւ ինքն էլ մեր գրականութեան մէջ բարձր էր գնա-
հատում Թումանեանի եւ Իսահակեանի տաղանդը:

Քսաներէք տարեկան հասկում, 1908 թուականին, Վաչան Տէրեան
հրատարակում է իր բանաստեղծութիւնների առաջին ժողովածուն, «Ս լմն-
շաղի Լնուլ՝Ջնը», խորագրով: Նոր բանաստեղծը անմիջապէս աչքի է

ընկնում: Գրական շրջաններում խոսում են նրա մասին ևւ Նիկողայոս Աղբա-
լեան մի համակրական յօդուած է հրատարակում Թիֆլիսի «Զանգակ»
թերթում, նրա երևումը վերամպէս ողջունելով¹:

1912 թուականին Մոսկվայում հրատարակում է իր բանաստեղծու-
թիւնների երկրորդ ժողովածուն, որ մի ընդարձակ հատոր է, գեղեցիկ տպա-
գրութեամբ, ևւ որի մէջ մտնում են Միմնչալի Անուշները իրրեւ մի գլուխ
ամբողջութեան մէջ:

Այնուհետեւ Վահան Տէրեան առանձին հատոր չի հրատարակում,
բայց շարունակում է միշտ նոր էջեր արտագրել, որոնց մի մասը տպագրուած
է զանազան պարբերականների մէջ, բայց մեծ մասը — ևւ որքան գիտենք
կարեւոր մասը — մնացած է անտպ:

Իր բանաստեղծութիւններից դուրս Վահան Տէրեան զբաղւում է նաեւ
հրատարակական գործով: Մոսկվայում Յովակ Խանդաղեանի, Պաղոս Մա-
կինցեանի, Ալեքսանդր Մեանիկեանի ինչպէս ևւ Կարէն Միքայելեանի հետ
հրատարակում է «Գարուն» պարբերական գիրքը, որ ունեցաւ երեք խոշոր
հատոր — առաջին երկուսը գրական, իսկ երրորդը քննադատական բովան-
դակութեամբ:

«Գարունը» թէ գրական ևւ թէ քննադատական տեսակետից մեր մէջ
նոր հոսանք մտցրեց, աշխատելով բուսարանել մեր կեանքն ու գրականու-
թիւնը նոր սկզբունքներով, արտայայտելով նոր սերնդի գրական — մասամբ
ևւ — սոցիալական դաւանանքը:

Հայերէն հրատարակական գործից զատ՝ Վահան Տէրեան ևւ իր ըն-
կերները նպատակ դրին ծանօթացնել հայ գրականութիւնը ռուս հասարա-
կութեան: Այս գերը կատարեցին նրանց միջոցով ևւ նրանց աջակցութեամբ
ռուս գրողներ — բանաստեղծական մասը յայտնի բանաստեղծ Վալերի
Բրիւսովի, իսկ արձակը Մարտիմ Գորկու գլխաւորութեամբ: Առաջին անգամ
ռուսական գեղեցիկ թարգմանութեամբ լոյս տեսան մեր բանաստեղծութիւն-
ները՝ սկսած հնագոյն ժամանակներից ևւ մինչև դարերից՝ մինչև նորագոյն
բանաստեղծները: Վալերի Բրիւսով Ռուսաստանի ևւ Ամիկասի գլխաւոր քա-
ղաքներում գրական դասախոսութիւններ է կազմակերպում՝ նուիրուած հայ
գրականութեան ևւ բանաստեղծութեան, կարգաւոր իր ևւ ուրիշների այնքան
հարողատ թարգմանութիւնները: Ռուս ընթերցող հասարակութիւնը —
ռուս մատերականների իսկ արտայայտութեամբ — ծանօթանում է այնպիսի
գրական գանձերի հետ, որոնք կարող են պատիւ բերել քաղաքակրթական
ամենամեծ ժողովրդին: Հայ բանաստեղծները — Բովհաննէս Բուսանեան,
Աւետիք Իսահակեան, Վահան Տէրեան — ռուսական ամբիոնից յայտարարում
են իրրեւ մեծ բանաստեղծներ, որոնց գործերը կարող են յուզել ու միայն
իրենց փոքրիկ ժողովրդին, այլ ևւ ռուս մեծ ժողովրդին: Մեր գրականութեան

¹ «Զանգակ», Թիֆլիս, 1908 թ., Ելուլիս 19 ևւ 20:

պատմութեան համար նշանակալից օրեր կը մնան այդ օրերը, երբ ուսական մեծ աշխարհում յայտնի դարձաւ, որ «տիրուող» փոքր ժողովուրդը կարող է իր քաղաքակրթական արժէքներով նստել ուսւ ժողովրդի կողքին, երբ Ռուսաստանի անուանի բանաստեղծը եղբայրօրէն ողջագուրուեց Բագուի, Թիֆլիսի, Երեւանի ամբիոնի վրայ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի, Յովհաննէս Թումանեանի եւ Վահան Տէրեւանի հետ, իբրեւ հաւասարը հաւասարի հետ:

Վահան Տէրեւանի եւ իր ընկերների աշխատանքը այս փոխադարձ ծանօթութեան գործում շատ նշանակալից է եղել:

Իր բանաստեղծական եւ գրական աշխատանքներից զատ՝ Վահան Տէրեւան գրադուել է նաեւ հասարակական եւ քաղաքական գործերով: Եղել է մեր գաւառներում եւ գիւղերում պրօպագանդիստի պաշտօնով: Ապրել է ժողովրդի մէջ իր հայրենի Զաւարում, Շիրակում, Արարատեան դաշտում: Այդ շրջանների բնութիւնը եւ ժողովրդական կեանքը անձանօթ չեն Վահան Տէրեւանին, որ այն արտայայտել է անուղղակի կերպով իր բանաստեղծութեան մէջ:

Իր քաղաքական աշխարհահայեացքով մինչեւ 1906 թուականը եղել է դաշնակցական, այնուհետեւ յարել է Սոցիալ-դեմոկրատիային, մտնելով նրա նախակողման թիւին: Ռուսաստանի մեծ Յեղափոխութեան ժամանակ եղել է արդէն համոզուած կոմունիստ, եւ այդպէս էլ մնացել է մինչեւ իր վաղաժամ մահը: Քաղաքական եւ սոցիալական այս բնաշրջումը տեղի է ունեցել մեր կեանքի առարկայական զէպքերի ազդեցութեան տակ, լինելով հետեւանք մեր հասարակական զարգացման եւ մեր պատմական պրօգրէսի, որ սերտ կերպով կապուած էր մեր հարեւան Ռուսաստանի հետ: Կոմունիզմին նա յարեց ոչ միայն իբրեւ բանաստեղծ, հետեւելով աշխատաւոր ժողովուրդների դարաւոր իդէալին, այլ եւ գիտակցաբար, կարգալով եւ բուռն մասնակցութեամբ կոմունիստական ընկերաբանական գրականութիւնը: Այս ուսումնասիրութեան ընթացքում լմարգմանեց Լենինի յայտնի գիրքը՝ «Государство и Революция» («Պետութիւն եւ Յեղափոխութիւն»), որ հրատարակուեց նրա մահից յետոյ Ալեքսանդր Մեանիկեանի նախաբանով:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ Վահան Տէրեւան մասնակցութիւն ունեցաւ Խորհրդային կառավարութեան գործերին, եղաւ Բրեստ-Լիտովսկում հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում, աշխատելով պաշտպանել Կովկասի եւ Հայաստանի շահերը, ընդդէմ Թիւրքական նուաճողական քաղաքականութեան: Քիչ յետոյ եղաւ հայկական գործերի Կոմսարի փոխանորդ, վարելով իրապէս Խորհրդային Ռուսաստանի սահմաններում գտնուող հայութեան հանրային բոլոր գործերը: Այդ շրջանի նրա գործունէութիւնը հակառակորդ կուսակցութիւնների խաւերում խիստ քննադատութեան տեղի տուեց: Ճշմարտութիւնը հարկադրում է սակայն խոստովանել, որ նա ծառայեց հայ ժողովրդին անկեղծաբար, սիրով եւ անձնուիրութեամբ: Միայն թէ հայ ժողովուրդը ասելով՝ նա հարեւում էր նրա աշխատաւոր, գոր-

ծաւոր, չքաւոր տարրերը եւ իր գործունէութիւնը առաջ էր տանում այնպէս, որպէս թեւադրում էր իր աշխարհահայեացքը: Մասնաւորապէս, խորհրդային կառավարութեան մօտ ունեցած իր դիրքի շնորհիւ, նա կարողացաւ արեւմտահայ գաղթականների համար նշանակելի աշակցութիւն տաւնալ եւ այդ աշակցութիւնը իրագործել անձամբ, անցնելով Հիւսիսային Կովկաս, կտրելով չափազանց վտանգաւոր վայրեր: Հայ աշխատատեղի ժողովրդի փրկութիւնը եւ զարգացումը, ոչ միայն Կովկասի սահմաններում, այլ եւ Արեւմտեան Հայաստանում — նա տեսնում էր յեղափոխական Ռուսաստանի յաղթութեան մէջ: Եւտագայի դէպքերը ցոյց տուին, որ այդ նուրբ քնարերգութեամբ տեղի աւելի ճիշտ էր հասկացել մեր կեանքի հիմնական պրոբլեմը եւ աւելի համարձակութեամբ էր հետեւում պատմական, անհրաժեշտ ուղին:

Վահան Տէրեան Եւրոպական միջազգային տարիներում կատարեց իր քաղաքացիական պարտականութիւնը եւ մեռաւ հերոսի նման: Իր կատարելապէս գեղարուեստական բանաստեղծութիւնների մէջ նա մարգարեացել էր գալիք փոթորիկը, եւ երբ այդ փոթորիկը եկաւ, նա զգաց, որ նա պիտի մաքրի, զտի մեր ախտաւոր հասարակարգը եւ երջանկութիւն պիտի բերի յեանորդ սերնդին:

«Այս աղմկահիւս կեանքի խենթ բոցում
Այրում է սիրտս սրբազան մի դող,
Յուզում է հոգիս մի վեհ հիւսցում,
Եւ սարսափելին թում է դիւթող...»

Ուզում եմ վաղուայ ցնծութեան զուշակ,
Կարօտս նետած լուսեղէն հեռուն,
Վառել երգերս որպէս դոշակ,
Ու մեռնել, որպէս հերոսն է մեռնում...»

Մեռաւ նա Եւրոպական ծանր օրերում, Օրէնքուրդ քաղաքի մօտ, 1919—1920 թուի ձմրան, մի հեռաւոր ու անձանթ վայրում, ինչպէս ցանկացել էր իր մի բանաստեղծութեան մէջ:

«... Իմ գերեզմանը թող լինի հեռում,
Ուր մահացել են շշուկ, երգ ու ծայն.
Թող շուրջս փութի անանց լուսիւրն,
Թող ինձ շիշեն, թող ինձ մոռանան...»

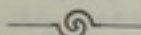
Քաղաքական դժբախտ պարագաների բերումով մեր երկիրը եւ մեր ժողովուրդը չկարողացան ժամանակին իրենց վշտակցութիւնը եւ իրենց երախտա-

գիտական համաժողովները բերել բանաստեղծի ածիւնին: Նա թաղուեց «անլաց»,
«լուսթեան» մէջ:

«... Ինձ անլաց թաղեցէք, ինձ անխօս թաղեցէք,
Լուսթին, Լուսթին, Լուսթին, անստաման ...»

Բայց այսօրուայ սերունդը գիտէ արդէն, որ Վահան Տէրեան եղել է նրա հոգեկան որոնումների, նրա բարոյական եւ մտաւոր ապրումների զբանջելի բանաստեղծը:

Եւ որովհետեւ նա ներկայացրել է մի պատմական շրջան, եւ ներկայացրել է մաքուր, անխառն արուեստով — Վահան Տէրեան կը մնայ այդպէս, նաեւ յետնորդ սերունդների համար:

IV.

ԱՅԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այլ եւս կտական չէ վերցնում այն գաղափարը, որի համաձայն շրջապատող կեանքը խորին ազդեցութիւն ունի բանաստեղծների վրայ: Բանաստեղծական տաղանդը, ուրան էլ նա բնածին լինի, իր կենսական ճանապարհի ընթացքում յաճախ շատ նշանակալից ապաւորութիւններ է ստանում եւ յաճախ համաձայն այդ ապաւորութիւնների՝ այս կամ այն ձևով է ընդունում: Ինչքան բնաւ չգիտենք եւ երբեք էլ չենք կարող գիտենալ, թէ ինչպէս կը լինէր ընկածին տաղանդն ինքն իր մէջ, քանի որ մարդկային արժեքները երեւան են գալիս միայն կեանքում եւ կեանքի բազմաստեղծ ազդեցութիւնների ներքոյ: Ինչ որ մենք գիտենք, այն տաղանդն է, որ սնւում եւ մեծանում է որոշ միջավայրում, որ պատրաստում է աստիճանաբար մարդկային ընկերութեան մէջ:

Չենք ուզում քննութեան տանել այն բնազանցական եւ աւելորդ խնդիրը, թէ արուեստագէտի՝ որ չափը բնածին է եւ որ չափը արտաքին աշխարհի շփման մէջ զարգացած: Ընկերաբանական, պատմական եւ հոգեբանական գիտութիւնները չեն կարող առարկայական մեթոդով եւ մանաւանդ գիտական արժեքով բռնել մի այդպիսի խնդիր: Ինչ որ գիտութիւնն ասում է հաստատ կերպով, այն է, որ մարդիկ ծնւում են ֆիզիքական եւ բարոյա-

կան որոշ տուեալներով: Եւ ինչ որ միւս կողմից գիտութիւնն ասում է, այն է, որ այդ տուեալները ձեւաւորւում եւ արժէք են ստանում յետոյ:

Եթէ մենք բնածինը ինքն իր մէջ չենք կարող առարկայապէս պատկերացնել, զրա փոխարէն կարող ենք տեսնել եւ գնահատել այն ազդեցութիւնները, որ արուեստագէտն ստանում է իր ծնուած օրից մինչեւ իր զարգացումն ու կատարելագործումը:

Գրականութեան համար, եւ մանաւանդ գրականութեան պատմութեան համար, այս վերջինն է առարկայօրէն հնարաւոր, եւ ուրեմն այդ վերջինն է արժէքաւոր:

Վահան Տէրեանի կենսագրական համառօտ ուրուագիծը մեզ կարող է որոշ ուղեցոյց լինել, քննելու համար այն խնդիրը, թէ ինչ ազդեցութիւնների մէջ մեծացաւ եւ զարգացաւ այդ տաղանդաւոր բանաստեղծը: Ընչուշտ չէ կարելի Վահան Տէրեանի բանաստեղծական ամբողջ արժէքը ներկայացնել այսօր, քանի որ նրա գործը ժամանակի ընթացքում, յետագայ երեւոյթների ոլորտում նորանոր ձեւով կարող է երեւան գալ: Ըսուել եւս չէ կարելի նրա բանաստեղծական գործի վրայ եղած ազդեցութիւնների մասին շատ թէ քիչ կատարել կերպով խօսել այժմ: Յետագայում, Վահան Տէրեանի ամբողջական կենսագրութեան հրատարակութեան հետ միասին, այս խնդիրը կարող է կարելւոր փոփոխութեան ենթարկուել: Բայց ընդունելով հանդերձ այդ փոփոխութիւնները եւ վերամպէս բաղձալով հանդերձ, որ նրա կենսագրութիւնը կարելի եղածին չափ շուտ լոյս տեսնի — մենք մտածում ենք, որ եղած փաստերը կարելի է որոշ չափով դասաւորել, վերլուծման ենթարկել, մեկնաբանել եւ հաւանական եղբակցութիւններ հանել: Ընչուշտ, անհրաժեշտ է այդ աշխատանքի մէջ փութկոտ չլինել, եղբակցութիւններն ու ընդհանրացումները եթէ ոչ շատ, գէթ կարելւոր եւ բնորոշ տուեալների վրայ դնել: Ըստպէս մտածելով, կարծում ենք որ հնարաւոր է տալ այս կարելւոր խնդրի եթէ ոչ վերջնական ձեւակերպումը, գէթ սկզբնական ուրուագիծը: Եւ թերեւս այս ուրուագծից առաջնայ հետզհետեւ խնդրի առաւել կամ նուազ ճշգրիտ պատկերացումը:

Վահան Տէրեանի մտաւոր եւ բարոյական զարգացման վրայ ամենից առաջ ազդեցութիւն է ունեցել նրա հայրը եւ իր բնականիւրը: Դժուած օրից մինչեւ Լազարեան ճեմարանի չրջանը՝ Տէրեան ապրել է գիւղում իր հօր անմիջական հսկողութեան ներքոյ: Անսագրական տուեալներից խմացանք, որ նրա հայրը ընթերցասէր մարդ է եղել եւ շատ գնահատել է ուսումն ու կրթութիւնը: Իր զուակներին նա հաղորդել է իր յատկութիւնները:

Բայց Վահան Տէրեան ապրել է մի միջավայրում, ուր զգացուել է ոչ

միայն մի տարիքաւոր ծնողի բարոյական ազդեցութիւնը, այլ եւ նոր սերնդի շունչը: Դրա անդրանիկ եղբայրները, որոնք սովորում էին Թիֆլիզում, ամառները վերադառնում էին գիւղ եւ այնտեղ ստեղծում էին կրթական, գաղափարական տրամագրութիւն: Մեծ եղբայրը, Զաւակեցի մականունով, գրում էր պատմեաւորներ, որոնց նիւթը գլխաւորապէս առնուած էին գիւղական կեանքից եւ որոնք այդ ժամանակ որոշ ուշադրութիւն էին գրաւում: Երկրորդ եղբայրը, Արամ Տէր-Գրիգորեան, որ սովորում էր Թիֆլիսի գիմնազիոնում — յաջանի էր իրրեւ աշակերտական միութիւնների եռանդուն կազմակերպող: Այդ միութիւնները մեծ մասամբ զբաղւում էին գրական-մասուր խնդիրներով, աշակերտական պարբերականներով էին հրատարակում, որոնց մէջ գրում էր նաեւ Արամ Տէր-Գրիգորեան: Ընտանիքի անդամները, թէ հայրը եւ թէ մեծ եղբայրները գուրգուրալից վերաբերում ունէին դէպի փոքրիկ վանիկը, որի մասուր եւ բարոյական զարգացման համար անում էին, ինչ կարող էին:

Ցարաբախտաբար չենք կարող մօր ազդեցութեան մասին որ եւ է հաստատ րան ասել: Բանաստեղծ Աւետիք Խաչատեան, որ այցելած է Վահան Տէրեանի գիւղը նրա պատանութեան ժամանակ եւ որ ծանօթ էր նրա հօրը, իր նամակի մէջ ասում է, թէ մայրը մեռած էր այդ ժամանակ: Ուրիշ մանրամասներ չկան այս մասին նրա կենսագրութեան մէջ, եւ մենք խորապէս ցաւում ենք, որ այս պակասի պատճառով հնարաւորութիւն չունինք այս առիթով աւելին ասել: Կարելի է թերեւս աւելացնել, որ Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ երգուած «հայրենական տան» լքումն ու դատարկութիւնը եւ բանաստեղծի շատ դառն զգացումները որ եւ է կապ ունին մօր անժամանակ մահուան հետ:

Դժոխական ընտանիքից յետոյ Վահան Տէրեան ամենօրեայ ապաւորութիւններ է ստացել հայրենի գիւղից, ուր անցել է նրա մանկութիւնը: Այս շրջանում նա խօսել է միայն հայ լեզուն եւ իմացել է միայն մայրենի լեզուն: Մի միջավայր է դա, ուր պահպանուած է մեր ժողովրդի ուրոյն արժէքները եւ ուր չէ տիրում միւս ազգերի ճնշող, յաճախ այլասերող ազդեցութիւնը: Այս տեսակետից Ախալքալաքի Կանձա գիւղը անշուշտ աւելի նպաստաւոր միջավայր էր հայ բանաստեղծ ծնելու համար, քան օրինակ Թիֆլիսը, Բագու, Աստրախանը, Մոսկովան, Նոր-Նախիջևանը: Որովհետեւ հայ բանաստեղծ լինելու համար նախ եւ առաջ հարկաւոր է կենյանի, նկարագրի, ժողովրդական, արտայայտիչ ու պատկերաւոր լեզու, ինչ որ պահպանուած է այն վայրերում, ուր հայ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնն է ապրում:

Իր լեզուի հիմքը Վահան Տէրեան ապահովաբար ստացել է հայրենի գիւղում, հայ ստեղծագործող ժողովրդից: Դրա բանաստեղծութիւններից երեւում է, որ այս հիմքը բաւական ուժեղ է եղել, այնպէս որ յետագայում ստացած կուլտուրական վայրերի նշանակալից ազդեցութիւնը չի կարողացել այդ հիմքը աղարտել, այլասերել, ինչ որ կը լինէր անշուշտ խորապէս անգեղարուեստական եւ որից յետոյ չէր մնալ այլ եւս կենդանի բանաստեղծ:

ընտանիքից եւ ստեղծագործող ժողովրդից զատ պէտք է յիշել գիւղի, գաւառի բնութիւնը, որի մէջ անցել են բանաստեղծի մանկական տարիները եւ որ խորին հետքեր է թողել Տէրեանի երեւակայութեան վրայ: Իր բանաստեղծութիւնների մէջ որքան էլ խորհուրդը, ներքին տրամադրութիւնը, հագեցմանութիւնը եւ սոցիալական մտորումները գերակշիռ լինին, այնուամենայնիւ գրեթէ ամեն էջի վրայ զգացում է բնութեան ձայնը, պատկերը, հոգին: Վաճան Տէրեան բնութեան բանաստեղծի համբաւ չունի, բայց նա անմահն էջեր ունի, որոնց մէջ երևում է բնութեան նոր, նուրբ, խորհրդաւոր բանաստեղծը: Որովհետեւ ինչպէս կեանքը, նոյնպէս եւ բնութիւնը, կարելի է երգել տարրեր ձեւով եւ տարրեր ոգով, եւ աւանդական ձեւն ու ոգին բանաստեղծութեան միակ յատկանիշները չեն:

Վաճան Տէրեան բնութեան արտայայտութեան մէջ գրել է իմաստութիւն եւ հոգեբանութիւն, ինչ որ իր բանաստեղծութեան բնահամար գծերն են: Ընդ արտայայտութեան մէջ նա խորհրդագէտ է եւ ոչ պատկերագէտ, երաժիշտ է եւ ոչ նկարիչ: Բայց այս անուանումներն անշուշտ շատ նշանակութիւն չունին բանաստեղծութեան համար: Կարելւոյն այն է, որ արուեստագէտը կարողանայ բնութեան գաղանիքները հաղորդել մարդուն, բնութիւնը ապրեցնել եւ խոսեցնել — լինի այդ պատկերներով թէ շարժումներով, խորհուրդներով թէ ձայներով:

Լազարեան ձեւաբանը Վաճան Տէրեանի մօտաւոր եւ բարդական զարգացման գործում նշանակալից դեր ունի: Ճիշդ է, նրա ժամանակ զարթոյն՝ բացակայում էր այն միմտորդը, ինչ որ կար Սմբատ Շահադիդի եւ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի աշակերտութեան օրերում: Հին ու ժամի ուսուցման քաղաքականութիւնը աւերներ էր գործել եւ կրթական վայրը դարձել էր քաղաքական յետադիմական նպատակների առարկէ: Բայց այն, ինչ որ մնացել էր, ուսումնասիրու պատանիների եւ բարեխիղճ դասաւանդների միջոցով հնարաւոր էր լինում դարձնել զեպի լուսն օգտագործել: Վաճան Տէրեան սովորում է այդպէս հայտը հին գրականութիւնն ու պատմութիւնը, հայ հին լեզուն, որի ազդեցութիւնը շատ որոշ կերպով երևում է նրա բանաստեղծութիւնների վրայ, գրեթէ միշտ գրական իմաստով: Նրա բանաստեղծական լեզուն կենդանի ժողովրդական խօսքի եւ դասական գեղեցիկ ձեւերի ներդաշնակ միացումն է: Ուշագիր ընթերցողը Վաճան Տէրեանի գրքի մէջ շատ արտայայտութիւններ կը տեսնի, որոնք գալիս են դասական լեզուից եւ որոնք գործ են ածուած ընտրութեամբ, չափով եւ ճշգրտով:

Ընն աւանդաւոր, որի համաձայն մեր տշխարհիկ լեզուն եւ գրականութիւնը իրենց զարգացման ճանապարհին պէտք է օգտուեն մեր հին գրականութիւնից եւ լեզուից — էապէս ճշմարիտ է: Գիտն թէ օգտուելու մեթոդը

պէտք է լինի այնպէս, որ նոր լեզուն աճի եւ զարգանայ գեղեցկօրէն եւ ոչ թէ մեռնի գրարարեան կապանքների մէջ: Վահան Տէրեանին ժամանակակից, արեւմտահայ տարաբախտ բանաստեղծ, Դանիէլ Վարուժանի նշանաւոր գործ է ածել գրարար ոճեր ու ձեւեր: Բայց այդ գործածութիւնը շատ յաճախ մնասել է կենդանի լեզուին եւ նրա բանաստեղծութիւնը զարնչել է մութ եւ անհասկանալի: Կարեւորն այն չէ ուրեմն, որ դասական լեզուի գերը խոստովանուի նոր լեզու կերտելու գործում: Կարեւորն այն է, որ հին ձեւերն այնպէս պատուաստուին նորի վրայ, որ ամբողջ օրգանիզմն աճի բնական ընթացքով:

Այս ուղղութեամբ է զարգացել Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնը նաեւ: Ուսաց լեզուի ու գրականութեան համեմատութեամբ: Ոչ մի կասկած չկայ, որ ուսւ լեզուի ու գրականութեան ազդեցութիւնը եղել է նրա վրայ շատ նշանակալից: Թէ պատանի եւ թէ երիտասարդ հասակում իր մտաւոր զարգացումը ձեռք է բերում նա մեծ մասամբ ուսւ լեզուի միջոցով: Բայց այս ազդեցութիւնը նրան չէ հանում իր բնական հունից, այն լեզուի շրջանակից, որի մէջ ծնուել եւ մեծացել է բանաստեղծը: Վահան Տէրեանի բանաստեղծական լեզուի մէջ չկայ ուսարարնութիւն, այսինքն ոճեր ու արտայայտութիւններ, որոնք փոխ առնուած լինին ուսանելից եւ որոնք հարադատ չլինին մեր լեզուին: Բանաստեղծը պատանեկան վաղ հասակից ապրել է Գոսկ-վայում, սիրել է ուսւ երկիրն ու ուսւ ժողովրդին, սիրել է մանուանդ ուսաց լեզուն եւ գրականութիւնը, որ իմացել է մայրենի լեզուի պէս: Բայց այս պարագաները նրա լեզուի ինքնուրոյնութիւնը չեն աղաւաղել եւ հայերենի վրայ չեն դրել ուսանելիք իրրեւ անտեղի զարդարանք: Շատ զիւրիւն չէ ի հարկէ մայրենի լեզուի այս աստիճան ուժեղ պաշտպանութիւնը մի միջավայրում, ուր տիրում է ուսաց բարձր գրականութիւնը: Միեւնոյն երեւոյթը չենք կորող հաստատել մեր ֆրանսիական ազդեցութեան նկատմամբ այն հեղինակների վրայ, որոնք ապրել են ֆրանսիայում կամ որոնք մտաւոր դաստիարակութեամբ մտն են եղել ֆրանսիական քաղաքակրթութեան: Առում Եւրոպականներ ոճեր եւ զարմուածներ ունի, որոնք բառացի կերպով փոխ են առնուած ֆրանսերէնից եւ որոնք հայ լեզուի վրայ երեւում են իրրեւ անտեղի կցումներ:

Այս տարրեր երեւոյթների հիմնական բացատրութիւնն այնտեղ է, որ մինչ Դանիէլ Վարուժանի եւ Առոմ Եւրոպականի բանաստեղծութիւնը խորապէս չէ սկզբնաւորում հայ ստեղծագործող ժողովրդի միջից, Վահան Տէրեանի հիմքը հայ գիւղն է, հայ գաւառը, մի ուժեղ, ինքնատիպ լեզու եւ մի առողջ, ստեղծագործող ժողովուրդ: Եւ այն, ինչ որ բանաստեղծը տեսել է մտաւոր դաստիարակութեան ճանապարհին — զարգացրել են այն գեղեցիկ խորքը, որ նա ունեցել է եւ ոչ աղաւաղել կամ այլասերել այն: Այսպէս է, որ հին լեզուի ուսումնասիրութիւնն ու սէրը նրա մէջ մշակել են աշխարհիկն ու ժողովրդականը: Այսպէս է մանուանդ, որ ուսւ լեզուի ու գրականութեան խորին համակրանքը նրա մէջ աւելի եւս աղնուացրել են հայկականը:

Էւ ստեղծուել է մի բանաստեղծական գործ, որի վրայ դասական եւ արտաքին ազդեցութիւնները զարմանալի կերպով օգտակար են եղել եւ որի մէջ մեռած է միշտ ներքին ազնիւ խորքը:

Վահան Տէրեանի բանաստեղծական գործի վրայ ազդեցութիւն են ունեցել հայ, ռուս եւ եւրոպական գրականութիւնները:

Հայ բանաստեղծական գրականութիւնը նրանից առաջ, վերջին երեսնամեակի ընթացքում, բաւական զարգացել էր թէ ձեւով եւ թէ նիւթով: Նա այդ զարգացած գրականութեան հոգեւոր զաւակն էր: Նրա ժամանակ արդէն մենք ունէինք առաջնակարգ բանաստեղծներ, որոնք մշակել էին մի գեղեցիկ, արտայայտիչ լեզու: Եռվհաննէս Եռվհաննիսեան, Եռվհաննէս Եռմանեան, Ըւետիք Իսահակեան, Դերենիկ Դեմիրճեան տուել էին արդէն բանաստեղծական կարեւոր գործ: Ըյսպիսի գրական միջավայրում նա առաջ եկաւ, կարգաց այդ բանաստեղծներին դեռ պատանի հասակից, սիրեց նրանց եւ ապահովաբար կրեց նրանց բանաստեղծական գործի ազդեցութիւնը: Բայց այդ ազդեցութիւնը կրելով հանդերձ՝ Վահան Տէրեան մնաց էապէս ինքնուրոյն բանաստեղծ, եւ ինքն էլ իր կարգին ունեցաւ երիտասարդների մէջ շատ հետեւողներ: Նա ստրկաբար չենթարկուեց իրենից առաջ եղած բանաստեղծական գործին, այլ իւրացրեց այդ գործը, ընդունեց նրա գեղեցիկ մասերը եւ մանաւանդ զարգացրեց, կատարեալագործեց այն:

Հայ բանաստեղծներից նա մօտ էր ժամանակով, գրութեան ձեւով, տրամադրութիւններով Դերենիկ Դեմիրճեանին: Նրա սկզբնական բանաստեղծութիւնների մէջ յաճախ զգացում է այն շունչը եւ այն վերաւոր տրամադրութիւնը, որ յատուկ էր Դերենիկ Դեմիրճեանին: Բայց դժուար է ասել, թէ Դերենիկ Դեմիրճեան Վահան Տէրեանի վրայ ունեցած լինի մասնաւոր ազդեցութիւն: Ընդհակառակը, նրանց պէտք է գիտել իրրեւ մի ընդհանուր շրջանի եւ միեւնոյն սերնդի բանաստեղծներ. նոյն ժամանակի բանաստեղծներ, որոնց վրայ ծանրացած է միեւնոյն զերը: Նրանց մէջ լռելիայն վէճ կայ սերնդի արտայայտիչը լինելու նկատմամբ: Նրանք հաւասարապէս տալանդաւոր են եւ հաւասարապէս կարող են այդ գերը կատարելու: Բայց վերջի վերջոյ Վահան Տէրեան, իրրեւ աւելի երիտասարդ ոյժ եւ իր խորքի մէջ հաւաստացող հոգի, գառնում է սերնդի բանաստեղծական ներկայացուցիչը: Դերենիկ Դեմիրճեան ցրտած տրամադրութիւններ ունեցաւ գրելի միշտ, զանուեց բազմապիսի եւ հակադիր ազդեցութիւնների ներքոյ, ունեցաւ միշտ կենդրոնախոյս զգացումներ, եղաւ դժգոհ ու պահանջիտ, չկապուեց հաւարականութեան հետ, որի գէժ նա անգիտակից քէն ուներ — եւ կանգնեց մեկուսի իր տաղանդով եւ իր բարոյական ամբիժ խորքով: Վահան Տէրեան նոյնպիսի գրամադրութիւններ ուներ սկզբնական շրջանում, բայց

հետզհետե կարողացաւ իր մէջ ներխուժող հակադիր ոյժերը մեղմել, կարողացաւ բարձրանալ այն տանջանքներից եւ հոգեկան ներքին տազնապներից, որ տարիքը եւ ժամանակը զրել էին նրա վրայ: Վաճան Տէրեանի երկրորդ շրջանի բանաստեղծութիւնը հաւատքի, ստեղծագործութեան բանաստեղծութիւն է: Եթէ նրա որոնումները եւ տառառումները իր սերնդի եւ մեր կեանքի որոնումները եղան, նրա հաւատքն ու ստեղծագործական իդէալը նոյնպէս մեր կեանքինն էին, լոգհանութիւնն էին: Արանով նա կարողացաւ որոշ շրջանի անվիճելի եւ անմրցելի բանաստեղծը դառնալ:

Մեր գրողներից ամենից շատ Վաճան Տէրեանի վրայ ազդեցութիւն է ունեցել Լ. Իսահակեան: Արոնումների տաղանդաւոր բանաստեղծը Վաճան Տէրեանից առաջ եղել է նա: Ըյն կարտը, այն երազը, այն գեղեցիկ «սուար», որից այնքան յուզմունքով խոսում է Վաճան Տէրեան — Լեւոնի Իսահակեանի «անքուն» մտորումներն են եղել:

Ըյս երազը եւ այս հոգեկան անդիմադրելի ճգնումը արտայայտել են նաեւ Բովճաննէս Թումանեան եւ Լեւոն Շանթը: «Ընուշը» երազի եւ կարտի մի սքանչելի պոէմ է, «Դէպի Ընհունը» հոգեկան բուռն ձգտումի վիրաւոր ձիւ է, «Լեւոն աղջիկը», «Երազ օրերը» պատանեկան գրաւիչ թարմութեամբ եւ հրաշալի անմիջականութեամբ այդ երազն ու ձգտումն են արտայայտում:

Վաճան Տէրեան կարգացել եւ ներշնչուել էր այս բոլորից:

Բայց Լեւոնի Իսահակեանի քնարերգութիւնը ապահովաբար նրան աւելի է գրաւել, որովհետեւ նրա երգը զարմանալի կերպով նման է Իսահակեանի երգին, եւ նրա «վերքն» էլ Իսահակեանի այնքան մոտերիմ վերքերին: Վաճան Տէրեանի եւ Լեւոնի Իսահակեանի այդ կարտի, որոնումների բանաստեղծութիւնները կարգաւու ժամին յաճախ կարելի է մտածալ, թէ ո՞վ է հեղինակը — Իսահակեան, թէ Տէրեան: Կրանց մէջ նման են ոչ միայն տրամագրութիւնը, զգացումները, այլ եւ յաճախ արտայայտութեան ձեւը, պատկերները, երաժշտական շարքը: Վաճան Տէրեան ջաւախքի լինելով երգում է Շիրակի դաշտերը, ծաղիկները, «զմրուխտ» ջրերը, նրանց վերեւ կախած վառ աստղերը եւ այն «բարձունքները», որ երազում են երկուսն էլ, ուր ուղւում են հեռանալ թէ մէկը, թէ միւսը:

Եւ ոչ միայն նման են երկու բանաստեղծների երազը, մեկուսացումը, «անյայտ» եւ «անորոշ» ողբերգական կարտը — այլ եւ որոշ տեսակետից նման է նրանց կեանքի երգը: Երկուսն էլ հաւատք ունին, երկուսն էլ վերադարձ ունին: Երկուսն էլ մարդկութեան եւ հաւաքականութեան հետ «հաշտուելու» տրամադրութիւն ունին: Թէ ինչպէս պիտի գայ այդ հաշտութիւնը եւ ինչ պայմաններով պիտի հաշտուին բանաստեղծները, այդ տարբեր խնդիր է — բայց երկուսն էլ պիտի դառնան մեր մէջ եւ «վառ են մարդկանց սրտերը մեռած»:

Վաճան Տէրեան Լեւոնի Իսահակեանից խորին ներշնչումներ է ստացել: Բայց նա կարողացել է այդ ներշնչումները զարգացնել եւ նրանց աւելի

մարդկայնական գոյն տալ: Մինչ Աւետիք Խաչակեանի հոգու վրայ ծան-
րացած էր մի գժբախտ ներկայ, Վահան Տէրեան տեսնում էր աւելի հեռուն,
«լուսաւոր ապագան»: Խաչակեանի վրայ անցեալի աւանդութիւնները կային
որ խորին մտահոգութիւն էին պատճառում նրան: Տէրեան աւելի նոր սերնդի
արտայայտիչ լինելով՝ ազատ էր այդ աւանդութիւններից: Աւետիք Խաչա-
կեան ապրելով եւ գործելով ազգային ուսմանտիպի շրջանում՝ իր պարտաւո-
րական հարկն էր աւելի այդ ուղղութեան: Վահան Տէրեան դեռ վաղ
հասակից զգաց ուսմանտիպի անժամանակակցութիւնը, եւ որովհետեւ երի-
տասարդ էր եւ ուժեղ կապեր չուներ այդ շարժման հետ — թողեց այն
արուեստագետի համարանկութեամբ: Խաչակեան շրջապատող մարդութիւն-
ների եւ նախապաշարունակների մէջ խղճի խայթ ուներ, Տէրեան այս տեսակէ-
տից աւելի բախտաւոր էր, աւելի պարզունակ էր եւ ազատ էր աւելորդ
կասկածներից:

Եւ սակայն Վահան Տէրեան Աւետիք Խաչակեանի պէս հայ ժողովրդի
բանաստեղծն էր եւ նրա փառքին էր ծառայում զմայլելի հաւատարմութեամբ:

Հայ գրականութիւնից յետոյ Վահան Տէրեանի վրայ ազդեցութիւն է
ունեցել ուսուցիչ գրականութիւնը:

Նրա ժամանակ ուսուցիչ գրականութեան մէջ նոր դարաշրջան էր սկսուած:
Տղատոյի գիւղացիական շրջանին յաջորդել էր Մարտիմ Գորկու բանաստեղծական
շրջանը: Բանաստեղծութիւնը իր մեթոդներով եւ իր յատուկ ձեւով ար-
տայայտութիւն էր աւելի ժամանակի արամագրութեան: Բանաստեղծները
երազում էին գեղեցիկ օրում, երբ անարգարութիւնը պիտի վերանար եւ
երբ մարդկանց մէջ պիտի թագաւորէր ճշմարտութիւնն ու հաւաստարմութիւնը:

Երկու ուղղութիւն գնում էին քով-քովի — Ուէալիզմ եւ Սիմբոլիզմ:
Բայց այդ երկու ուղղութիւնները իրար չէին հակասում: Մէկը կեանքն էր
արտայայտում, միւսը՝ երազը: Մէկը ներկայացնում էր իրականութիւնը,
միւսը նայում էր հեռուն եւ կարօտում էր գալիք իրականութեան: Բանաս-
տեղծները տեսնում էին ժամանակի թշուառ կեանքը, միապետութեան
դաժանութիւնը, աղնուականութեան եւ զրամատիրութեան ոճիրները —
եւ լցւում էին յոռետեսութեամբ դեպի այդ կեանքը: Բայց նրանցից
շատերը չէին կորցնում հաւատքը լուսաւոր օրում, ապրում էին երազներով,
ցնորքներով, իդէալներով եւ գուշակում էին «Արեւածագը»:

Առասանդին Բալմնա, Աւլերի Բրիւսով, Ալէքսանդր Բլոկ նոր բանաս-
տեղծութեան սկիզբը դրին ուսուցիչ գրականութեան մէջ: Այդ բանաստեղ-
ծութիւնը անկեղծ չունէ ուներ, հաղորդիչ արամագրութիւն ուներ, թռիչք
ու ոգեւորութիւն ուներ: Բալմնա դեպի լուսաշող Արեւն էր դիմում:
Բրիւսով յանձնում էր կեանքին ու մարդկութեան, Բլոկ ներբողում էր
«կրակը», որ պիտի վառէր հանգած «հրդեհը»:

Վահան Տէրեան այդ բանաստեղծների մէջ շնչելով՝ երգում էր իր «Արեւածագը», դառնում էր «վազուան ցնծութեան գուշակ» եւ կամենում էր «վառել երգերը որպէս մի գրուակ»:

Ուսու գրականութեան բարձր թռիչքը, գեղեցիկ արուեստը եւ մարդկային շունչը նրա վրայ կարեւոր ազդեցութիւն ունեցան: Այս ազդեցութիւնը ամբողջացաւ այն ազդեցութեամբ, որ ունեցան նրա վրայ ուսու ժողովուրդը եւ ուսական ընդարձակ երկիրը:

Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ յաճախ զգացւում է այն լայն մարդկային սիրտը, որ յատուկ է մի մեծ ժողովրդի եւ այն մեղամաղձոտ հեւքը, որ զգացւում է Ռուսաստանի դաշտերում: Այդ միջավայրում ապրելով, նա հաղորդւում է միւս ժողովուրդների հետ, մարդկութեան հետ: Նրա առջեւ հին, աւանդական սահմանները վերանում են եւ նա նայում է աշխարհի վրայ, որպէս մի վայրի վրայ, որ բոլոր ժողովուրդներինն է հաւասարադէս: Եւ իր մարդկային իդէալների, երազի, ծարաւի մէջ նա տենդագին բացականչում է.

«Միեւնոյն է ինձ Հարաւ թէ Հիւսիս . . .»

Ուսու ժողովրդի, երկրի եւ գրականութեան սէրը Վահան Տէրեանին չհասնեց բնաւ իր եռութիւնից եւ հայ բանաստեղծի իր սահմանուած կոչումից: Ընդհակառակը, այդ սէրը նրա մէջ աղնուացրեց քերթողի կոչումը եւ միացրեց նրան մարդկութեան հետ, ինչ որ ամբացրեց նրա տատանուող հոգին եւ բարձրացրեց նրան ծանր ողբերգութեան մէջ:

Եւ այս բարձրացումը ոչ միայն իրեն՝ պոետին էր վերաբերում, այլ եւ այն ժողովրդին, որի բանաստեղծն է նա . . .

Ուսաց գրականութիւնից բացի Վահան Տէրեան կապուած էր նաեւ եւրոպական գրականութեան հետ: Նա գիտէր ոչ միայն եւրոպական նոր ազգերի գրականութիւնը, այլ եւ դասական յունական եւ լատինական գրականութիւնները: Դանօթ էր նա այդ գրականութիւններին ոչ միայն ուս լեզուի միջոցով, այլ եւ յաճախ ուղղակի կերպով, կարգալով լուսագոյն երկերը բնագրի լեզուով: Այս ընդարձակ ծանօթութիւնը եւ այս հմտութիւնը նրա գրական գործի վրայ անշուշտ ազդեցութիւն են ունեցել: Այն վստահութիւնը, որ նա ունի իր բանաստեղծութեան մէջ, նրա հմտութեան եւ ծանօթութեան հետեւանք են: Նա գիտէ ինչ է գրում, նա գիտէ ուրիշները ինչ են, նա գիտէ թէ մեծ բանաստեղծները ինչպէս են արտայայտել այս կամ այն պրոբլեմը, այս կամ այն զգացումը: Եւ նրա բանաստեղծական գործը ունի որոշ չափ, որոշ կանոնաւորութիւն իր ամբողջ հեւագին թռիչքի մէջ: Շատ տեղեր նա յիշեցնում է դասական քերթողներին՝ սիմբոլիստական

ևւ ռէալիստական իր նկարգոտ, կենսալից եւ յուզումնալից բանաստեղծութիւնների մէջ: Դասնօթ լինելով եւրոպական, հայ եւ ռուս մեծ գրողներին, ունենալով մշակուած ճաշակ եւ բնորական կարողութիւն — նա իր բանաստեղծութիւնը թերեւս առանց մտադրութեան կերտել է այդ ուղղութեամբ: Նրա բանաստեղծական գործը յաճախ թւում է համադրութիւն ոչ միայն զանազան գրական դպրոցների, այլ եւ տարրեր գրական գեղեցկութիւնների: Վահան Տէրեան գրական ծանօթութեան եւ գիտակցութեան մէջ չկորցրեց բնաւ իր անմիջականութիւնը: Նա ձեաց միշտ հմուտ եւ ինքնաբերական միաժամանակ:

Այս յատկութեամբ նա նման է Գրանտիացի սիմբոլիստ բանաստեղծ Պօլ Վերլէնին, որին սիրում էր եւ որից ստացել է որոշ ներշնչումներ: Վերլէն ճանաչուած եւ յարգուած բանաստեղծ էր ռուս գրականութեան մէջ տանիններորդ դարի վերջերին: Ռուսաց նոր բանաստեղծները նրան շատ էին գնահատում, կարդում էին ոգեւորութեամբ եւ յաճախ թարգմանութիւններ էին անում նրանից: Վերլէնի ստեղծած ձեւերը, չափը, բանաստեղծական երաժշտութիւնը գործածական դարձաւ նաեւ ռուս բանաստեղծութիւնների մէջ: Վահան Տէրեանի եւ Վերլէնի կապը գլխաւորապէս այս միջնորդի մէջ առաջացաւ: Սակայն չպէտք է բնաւ չափազանցել Վերլէնի ազդեցութիւնը, ոչ ռուս բանաստեղծների եւ ոչ Վահան Տէրեանի վրայ: Կարճ ժամանակեայ գրաւումն էր դա մի բանաստեղծով, որ սիմբոլիզմի հայրն էր համարուած եւ որ իրօք բարձր էր միւս սիմբոլիստներից իրրեւ ճշմարիտ, ներշնչուած բանաստեղծ: Բայց այդ ճշմարիտ, ներշնչուած բանաստեղծը մշտականութիւն չունեցաւ: Իր հոգեկան տագնապների մէջ Վերլէն թուլացաւ, պարտուեց եւ դիմեց դէպի ուսմանտիզմ ու միստիցիզմ:

Վահան Տէրեան դուրս եկաւ այդ տագնապների միջից եւ դիմեց դէպի ռէալիզմ, դէպի լուսաշող Մեւսածագը:

Մեզ համար գնահատելի է այս վերջինը, որովհետեւ նա առողջ եւ զօրաւոր է ոչ միայն իրրեւ մարդկային իդէալ, այլ եւ իրրեւ արուեստ ու բանաստեղծութիւն:

Գրականութիւններից զատ Վահան Տէրեանի բանաստեղծական գործի վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ մեծ չափով շրջապատող կեանքը: Մենք տեսանք, թէ ինչպիսի շրջան անցրեց նա գիւղում մանկական տարիներում: Պատանեկան հասակում ապրեց նա Մոսկվայում, աշխատաւորական շարժումների նախորեակին եւ այդ շարժման միջոցին: Երիտասարդական հասակում ապրեց նա մեր գաւառներում, կովկասեան կենդրոններում եւ Ռուսաստանում, այն ժամանակ, երբ 1905 թուի Եւրոպիստութիւնը պարտուեց եւ բնդարձակաժաւալ երկրում տիրեց սարսափելի յետաշրջում: Այսպիսով, մանկութիւնից մինչեւ երիտասարդութիւն անցրեց նա երեք շրջան — երազներ, պայքար եւ պարտութիւն:

Կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները կրեցին այս ծանր յետաշրջման ազդեցութիւնը: Դպրոցը, գրականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, մորալը, թատրոնը, ընտանիքը, սէրը, անհատական կեանքը — բոլորի վրայ իջաւ յետաշրջումը: Բանաստեղծները, որ երգել էին գեղեցիկ դարունը, յուսահատ եւ յոռետես ձայներ արձակեցին: Մահուան եւ ոշնութեան պօռքիմը սովորական դարձաւ գրականութեան մէջ, եւ շատերը ոշնութեան մէջ տեսան բոլոր խնդիրների եւ բոլոր իդէալների լուծումը:

Վահան Տէրեան այս միջավայրի մէջ ապրեց եւ խորապէս ազդւեց ընդհանուր արամադրութիւնից: Կրթականները, կարօտը, ցնորքները, ինչպէս եւ նրա մտայլը, թախիծը, յոռետեսութիւնը սերտ կերպով կապուած են շրջապատի հետ: Իր տարիքը զուգադիպում էր այդ փոփոխակի զգացումներին: Մանկութեան եւ պատանութեան ցնորքները զարնւում էին կեանքի անյաղթելի ժայռին եւ փշուր փշուր էին լինում: Պատանեկան երազներին յաջորդում էր հիասթափութիւն, եւ սէրը դառնում էր իրական դառնութիւն: Այսպէս. սօցիալական եւ անհատական վերիվաթութեան մէջ գալարւում էր նա, «կրակները անցնում էին», «անուրջները գնում էին» եւ ինքը մնում էր «ցրտահար», «հողմավար»:

Յուսահատութեան եւ մտայլի մէջ ժամանակի մարդիկ որոնում էին կիրք, կնոջ մարմինը, որպէս փրկութեան միջոց: Զգայական ու տարփատենչ Սանինը ներս էր խուժում բոլորի օրգանիզմը:

«Ցանկութիւնը» խեղդում էր ամենազուսպ եւ ամենաառաքինի գոյութիւններին անգամ, եւ «արիւնտ շուրթերը» մի վայրկեան մոռացում էին բերում:

Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ զգացում է ընկերային եւ անձնական այս խառնակ ու վերաւոր արամադրութիւնը:

Բայց Քաօսը երկար չէ տեսւում — եւ մարգուտ ստուածային պատկերը յաղթանակում է:

Վահան Տէրեան ոչ յուսահատութեան ու յոռետեսութեան գերի է դառնում եւ ոչ կրքերին ու զգայականութեան:

Մարդը եւ հաւաքականութիւնը պիտի յաղթեն: Բանաստեղծութիւնը, արուեստը նայում են հեռուն եւ այնտեղ գուշակում են «յաղթական մարտի ցնծութիւնը»: Եետաշրջումը յաւերժական չէ, եւ անհատն ու ընկերութեան լծնամի տարրերը չեն կարող անվերջ յաղթանակել: Բանաստեղծի տեսողութեան մէջ երկիրն արդէն արթնանում է խաւարից եւ «արեւն այնտեղ հօւր եւ ոսկի է թափում»...

«...Իմ սրտում արդէն արշալոյս է, յարութիւն...»

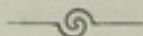
Բանաստեղծութիւնն այսպէս կարողանում է տեսնել հեռուն եւ յուսահատ հոգիներին թեւ ու թռիչք է տալիս:

Վահան Տերեան բազմազան ազդեցութիւնների եւ ներշնչութեան մէջ կարողացաւ հաւատարիմ մնալ ինքն իրեն, պահեց ոչ միայն իր ինքնություն արուեստն ու գրականութիւնը, այլ եւ իր հաւատքը եւ իր իդէալը:

Եւ այն ժամանակ, երբ շատերը խեղդում էին մռայլի ու կրքի մէջ, Վահան Տերեան երգեց «Հղօր» եւ «Հպարտ»:

«...Նոր սիրով լեցուն, դարձայ ես ձեզ մօտ,
Սե նոր երգեր են հնչում իմ հոգում...»

Այսպէս նա սկսեց իր առաջին երգերը եւ այսպէս փակեց նա իր բանաստեղծութեան կախարդական գիրքը:

V.

ԵՆՈՒՐԱՆԵՐ ԵՒ ՈՐՈՒՈՒՄՆԵՐ

Վահան Տերեանի բանաստեղծական գործը իր կեանքի զանազան շրջանների արտայայտութիւնն է:

Նա ունի մի կեանք, որ կանգնած, մնայուն վիճակի մէջ չէ եւ որ շարժում է անհատական եւ հաւաքական կրկնակի հիմունքներով: Այս շարժման մէջ նրա հոգեբանութիւնը նեխարկում է փոփոխութեան, զարգացման եւ բնաշրջման: Եւ նրա բանաստեղծութիւնը այն է, ինչ որ իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնում է նրա կեանքը:

Հոգեբանական եւ բանաստեղծական այս զարգացումը չպէտք է շփոթել անձնական քմահաճոյքների, պատահական տրամադրութիւնների եւ երերուն տպաւորականութեան հետ: Վահան Տերեան իր բոլոր զգայնութեամբ եւ իր նոր բոլոր յուզումնականութեամբ հանդերձ՝ գիտակցական, հիմնաւոր բնոյթ ունի, ուժեղ է ներքնապէս եւ վերջ ի վերջոյ գիմացկուն է կեանքի ողբերգութեան հանդէպ: Նրա հոգեբանական փոփոխութիւնը եւ բանաստեղծական գործի զանազանակերպութիւնը տկարութեան արտայայտութիւն չէ, այլ զօրութեան եւ խառնումների իր անհատական կեանքի դեպքերը, տարիքի տարբեր շրջանները, շրջապատի հաւաքական պայմանները ազգում են նրա վրայ եւ զեկաւարում են նրա հոգու ընթացքը: Եւ բանաստեղծական գործը — ինչպէս

ամեն ճշմարիտ բանաստեղծի մէջ — հետեւում է այս հոգեբանական ընթացքին:

Դժուար է անուշտ ճշգրիտ մասերի բաժանել մարդկային հոգու այս ամբողջական ծանապարհը: Բայց անհասկանելի է վերջապէս, որ այդ ծանապարհը յաջորդական գրութիւններ ունի, եթէ ոչ մէկը միտից խոտապէս սահմանագծուող, գէթ մէկը միտից որոշակի տարբերուող:

Վահան Տէրեանի բանաստեղծական կեանքի եւ բանաստեղծական գործի մէջ ուրիշները կարող են ուրիշ շրջաններ նկատել, նայելով թէ ինչպէս են գնահատում եւ հասկանում բանաստեղծին: Մենք մեր կողմից նրա բանաստեղծական գործի մէջ նկատում ենք երեք շիմուկայան շրջան, որոնք զուգահեռաբար են նրա հոգեբանական զարգացման եւ արտայայտում են այդ զարգացումը:

✓ Առաջին շրջանը նրա անմեղ պատանութեան շրջանն է, որի բնորոշ գծերն են՝ անուրջներ եւ որոնումներ: Բանաստեղծը այդ շրջանում երազ ու կարոտ ունի, նա որոնում է իր իդէալը եւ ձգտում է անկարելիութեան: Խենթ եւ անյաղ տենչանքների ոսկեղէն շրջանն է այդ, որ բնաւ սահման չի ծանալում եւ որ աշխարհը տեսնում է պատրանքների մէջ:

✓ Երկրորդ շրջանը մալլ իրականութեան շրջանն է: Անուրջները մարում են այդ շրջանում, որոնումները կորցնում են նախկին թափը եւ մանաւանդ նախկին հաւատը: Սերը գոհացում չի տալիս բանաստեղծի մեծ երազներին, կենը չէ կարողանում լուծել կեանքի եւ տիեզերքի ողբերգական առեղծուածը: Տիրում է հիասթափութիւն եւ մեկուսացում: Բանաստեղծը ձանձրանում, յոգնում է կեանքից եւ դիմում է գէպի «բարձունքներն» ու «անապատները»:

✓ Երրորդ շրջանը վերագարձի շրջանն է: Բանաստեղծի հոգու վրայ ինքն մալլը տեղի է տալիս եւ բացւում է պայծառ առաւօտը: Աշխարհը տեսնում է նա իր իսկական գոյներով, կեանքը երեւում է նրան իբրեւ զոհանք, պայքար եւ յաղթութիւն: Մարդիկ նրա եղբայրներն են այլ եւս, եւ հաւաքականութիւնը այն միակ միջավայրն է, որտեղ բանաստեղծը կարող է ապրել, շնչել եւ ստեղծագործել:

Այսպէս: Առաջին շրջանը կարելի է անուանել գրութիւն, երկրորդ շրջանը հակադրութիւն, իսկ երրորդ շրջանը — համադրութիւն: Վահան Տէրեան ներքին ծանրածանր տագնապների միջից անցնում է գէպի հռչակաւոր սինթէզը եւ նրա բանաստեղծական գործն էլ վերջին շրջանում դիմում է գէպի այդ «լուսաւոր» ճամբան:

✓ Իր առաջին շրջանի բանաստեղծութիւններն, ուրեմն, անուրջների եւ որոնումների բանաստեղծութիւններն են: Այդ բանաստեղծութիւնները Վահան Տէրեան հրատարակել է 1908 թուին թիֆլիզում «Մթնշաղի անուրջներ», խորագրով եւ տեղաւորել է իր բանաստեղծութիւնների ընդար-

ձակ ժողովածուի մէջ, որ հրատարակել է Մոսկվայում 1912 թուին: Ինքը Վահան Տէրեան գիտակցել է, որ իր առաջին շրջանի բանաստեղծութիւնները սերտ կերպով կապուած են յետագայ բանաստեղծութիւնների հետ: Մոսկվայի հրատարակութեան համառօտ նախարանի մէջ նա երկու խօսքով բացատրում է, թէ ինչու «Միմնչադի անուրջները» կցում է իր ընդարձակ ժողովածուին: Բանաստեղծը վարում է այդպէս — ինչպէս ինքն է ասում — «աչքի առաջ ունենալով այն սերտ կապակցութիւնը, որով միացուած են Միմնչադի անուրջները այս գրքում ամփոփուած յետագայ գրուածների հետ...»

Զգիտե՛ք, թէ բանաստեղծն ինքը ինչ էր հասկանում սերտ կապակցութիւն ասելով եւ թէ ինչ իմաստով էր պատկերացնում տարբեր շրջանների կապը: Մի բան անկասկած ենք համարում, այն, որ բանաստեղծի գործի մէջ կային տարբեր շրջաններ եւ որ այդ տարբեր շրջանների մէջ կար սերտ կապակցութիւն:

✓ Վառլին շրջանի բանաստեղծութիւնները նա ինքը որակել է անուրջներ խօսքով: Կարօտի, երազների եւ որոնումների բանաստեղծութիւններ են նրանք, որոնք որոշ չափով տարտամութիւն ունին, լուսաւոր իդէալներ չեն եւ ոչ էլ պայծառ ցանկութիւններ են — աւելի ճիշդ ուրեմն անուրջներ են: Այս անուրջները անուանել է նա Միմնչադի անուրջներ, որով աւելի եւս ճիշդ որակում է նրա կարօտի եւ երազների բնոյթը: Վերջապէս — եւ ոչ արշալոյս: Արշալոյսին մարդիկ անուրջներ չեն ունենում, նրանք որոշ ցանկութիւններ ունին այդ ժամին, պայծառ, լուսաւոր ձգտումներ: Մինչդեռ անուրջը աղօտ հասկացողութիւն է, տարտամութեան եւ անորոշութեան գաղափարն ունի իր մէջ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս ասում է Վ. Իսահակեան՝

«Անյայտ, անորոշ, անօնւ տննչերով
Զգտում է նոզիս նոռու, շատ նոռու...»

«...Սե ինչպէս երազ — եւ կայ, եւ չկայ...»

Վահան Տէրեանի անուրջներն էլ եւ կան, եւ չկան: Պատրանքներ են նրանք, ցնորական պատանու ստեղծած գեղեցիկ հեքիաթներ: Այդ անուրջները տխուր են մեծ չափով, որովհետեւ բանաստեղծը խուլ նախազգացումն ունի թէ նրանք իրականութիւն չեն կարող դառնալ: Թախծալից են նրանք, որովհետեւ խուսափողական են եւ անակն չեն, մինչեւ իսկ որպէս երազ եւ անուրջ:

Վահան Տէրեանի այս արամագրութիւնը մասամբ անձնական պատճառներից է, մասամբ հաւաքական, լինելով ժամանակի ճնշուած եւ երբեք չօգնեալութեան հարազատ արտայայտութիւն: Այդպէս էին մեծ չափով Ռուսաստանի այն բանաստեղծները նաեւ, որոնք ապրում էին Վահան

Տէրեանի ժամանակ եւ որոնց վրայ նոյնպէս ծանրացած էր մի մտայլ, թախածախց դարաշրջան:

✓Բայց ինչ էլ որ լինի, բանաստեղծը սիրելու եւ ապրելու բուռն կարօտ ունի: Կրօն հոգին անդիմադրելի կերպով ձգտում է եւ որոնում է երջանկութիւն: Պատանեկան վառ երեւակայութեան եւ սրանչելի երազների մէջ նա տակաւին չէ կարողանում գիտակցել, որ հեքիաթների երջանկութիւնը գոյութիւն չունի մեր անկատար աշխարհում եւ որ մեր բարոյական հաճոյքները եղբրական կերպով սահմանագծուած են: Բայց չգիտակցելով այդ՝ բանաստեղծը զգում եւ տեսնում է այն, եւ զրանից է առաջանում նրա անուրջների անհուն թախծութիւնը:

Սէրը այդ անուրջների եւ որոնումների մէջ հիմնական տեղ է գրաւում: Վահան Տէրեան կեանքում ճանաչել է սիրոյ քաղցրութիւնը: Եթէ Պետրոս Դուրեանի սէրը նրա կենսագրութեան մէջ մութ մնացած կէտերից է, Վահան Տէրեանի սէրը որոշ է: Ապրելով մեծ մասամբ Ռուսաստանի կենդրոնում, Մոսկվայում, ունենալով երիտասարդ եւ մտաւորական ազդիկների շրջան, Վահան Տէրեան եղել է այդ շրջանի սիրուած, համակրուած բանաստեղծը: Կա եղել է նոր սերնդի սիրելին անխորի կերպով, եւ ազդիկները շատ յաճախ տածել են դէպի Տէրեան գուրգուրալից, կարօտագին վերաբերում:

Այդ ազդիկներից բանաստեղծը ընտրել է մէկին եւ ամուսնացել է նրա հետ: Արդեօք այս մէկն է եղել նրա թախծախց որոնումների եւ նրա վառ կարօտի երջանիկ առարկան, արդեօք Վահան Տէրեան նրան է նուիրել իր այնքան յուզումալից եւ այնքան գեղեցիկ բանաստեղծութիւնները — շնորհարող ասել: Կարող ենք ասել միայն, որ բանաստեղծը սիրել է մէկին եւ այդ մէկին նուիրել է իր պատանեկան ու երիտասարդական սիրոյ զմայլելի քերթուածները:

Բայց կինը եւ կանացի սէրը նրան կատարեալ միջիմարութիւն չեն հաղորդել — եւ նրա անուրջներն ու որոնումները կանգ չեն առել սիրոյ իրականացման առջեւ:

Այստեղ է ահա բանաստեղծի հոգու մեծագոյն դրաման եւ սրանից են առաջանում նրա հոգեկան գալարումները: Սէրը, մինչեւ իսկ ապրած, իրական սէրը նրան որոշ չափով թախիծ է պատճառել: Որովհետեւ բանաստեղծը սիրոյ գերագոյն վայելքի մէջ զգացել է, որ նրանով իր հոգու առեղծուածը չէ լուծւում, որ իր խնեմ հոգու անուրջներն ու որոնումները սիրոյ վայելքից յետոյ աւելի եւս կարօտալի են դառնում: Երազի եւ իրականութեան յաւիտեանական հակադրութիւնն է այս, ձգտումի եւ ունեցածի մշտական եղբրական ընդհարումը:

Այս ընդհարումը սոցորական մարդկային հոգեբանութեան հիմնական երեւոյթներից է: Բայց նա մանաւանդ հիմնական երեւոյթ է մտաւորական եւ բանաստեղծական հոգիների համար, որոնց մէջ ներքին տագնապը եւ բարոյական խռովքը աւելի գործօն եւ աւելի զորաւոր են: Վահան Տէրեան չի

կարողանում բաւարարութիւն ստանալ աշխարհիկ սիրով եւ կնոջ ընծայած բոլոր վայելքներով:

✓ Նրա առաջին բանաստեղծութիւնը, սիրոյ թարմ եւ անմիջական երգը, խորագրուած է տխրութիւն բառով եւ լի է իրօք տխրութեան դառն զգացումով:

«Սահուն քայլերով, աննշմար, որպէս քնքուշ մուծի թեւ,
Մի ստուեր անցաւ ծաղիկ ու կանաչ մեղմիմ շոյելով.
Իրիկնաժամին, թփերն օրօրող նովի պէս թնթնով,
Մի ուրու անցաւ, մի գունատ աղջիկ ներմակ շորերով...»

—

Արձակ դաշտերի ամայութեան մէջ նա մեղմ շնչաց
Կարծես թէ սիրոյ քնքուշ խօսք ասաց նիրհող դաշտերին.
Ծաղիկների մէջ այդ անուրջ կոյսի շշուկը մնաց
Եւ ծաղիկները այդ սուրբ շշուկով իմ սիրտը լցրին...»

✓ Բանաստեղծը աչքը բաց է անում աշխարհի հանդէպ: Դեռ պատանի է նա, անգիտակ եւ անտեղեկ սիրոյ վայելքներին ու հրապոյրներին: Ինչ որ նա տեսնում է այդ ժամին, կատարելապէս իրական բան չէ, զգայականութեամբ եւ արեւնով լեցուն կին չէ, այլ մի սառու եւ միայն, մի գունատ աղջիկ: Եւս աղջիկը քայլում է սահուն, աննշմար, բանաստեղծի գեղեցիկ արտայայտութեամբ՝ որպէս քնքուշ մուծի թեւ: Ապրող եւ վայելող բազմութեան մէջ չէ, որ մտնում է նա, եւ բուռն սէր կամ խնամքնոց կիրք չէ, որ բերում է նա: Ընցնում է նա արձակ դաշտերի ամայութեան մէջ եւ սիրոյ քնքուշ խօսք է ասում նիրհող դաշտերին ու ծաղիկներին: Բայց ծաղիկների մէջ մնում է այդ անուրջ կոյսի շշուկը եւ ծաղիկները այդ սուրբ շշուկով լցնում են բանաստեղծի սիրտը:

Եւսպէս է ծնւում սիրոյ բանաստեղծը եւ այսպէս է սկզբնաւորում սերը բանաստեղծի հոգում:

Բայց այս սերը անմիջական եւ ամբողջական իրականութիւն չէ: Ընտրել աղէկայ եւ սուրբ շշուկի բանաստեղծութիւնն է այն, որոնումների եւ կարօտի թախծալի պեղչիան, որով առաջին իսկ առիւրից բնորոշում է Վահան Տէրեանի բանաստեղծական գործը:

Ընտրել կոյսը չկայ: Ծաղիկների մէջ մնացել է նրա սուրբ շշուկը միայն: Եւ բանաստեղծը, սիրտը լի այդ նուիրական ձայնով, որոնում է անուրջ կոյսին, որոնում է խուսափող երջանկութիւնը...

—

Եւս երջանկութիւնը նա որոնում է ամեն տեղ: Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ կան գեղեցիկ, անմահ եղեր, որոնք արտայայ-

տում են որոնող եւ անուրջող հոգու բոլոր կարօտը: Այդ բանաստեղծութիւնները լին են անկեղծ, անմիջական, ինքնաբերական զգացմունքով: Իր կարօտը եւ իր հոգու անսահման փափագը Աւհան Տէրեան արտայայտում է նոր, ինքնուրոյն խօսքերով — եւ ամեն մի նոր բանաստեղծութիւն բաց է անում ընթերցողի առջեւ գրական շնորհների մի դարմանալի տեսարան:

Շիրակի դաշտերում պտտելիս՝ աղամանդազարդ երկնակամարի հանդէպ, բանաստեղծը տեսնում է միայն իր սիրտը եւ ցնորքների առարկային: Մի քանի խօսքով նա նկարագրում է մի հրաշալի, հերթաթմական գիշեր՝ Շիրակի խաղաղ դաշտերի վրայ փռուած: Բայց այդ կախարդական գիշերուայ մէջ բանաստեղծին հրապուրում է ոչ թէ բնութիւնը, ոչ թէ հայրենի դաշտերի անսահման քաղցրութիւնը, այլ — երեւոյր եւ իր անծայր կարօտը:

“Աստղերն են ժպտում լուսեղէն նազով,
Խաղաղ դաշտերը մութն է համբուրում”.
— Նս կախարդուած եմ՝ միշտ նոյն երազով,
Միշտ նոյն ցնորքն է իմ սիրտը այրում:

Մօտեցած երկնի աստղերը պայծառ
Ժպտում են խաղաղ քո աչքերի պէս. —
— Իմ լքուած սրտի կարօտը անծայր
Ամեն ինչի մէջ որոնում է քեզ . . .

Այս բանաստեղծութիւնը Աւհան Տէրեանի սկզբնական հատորի մէջ է հրատարակուած եւ պատկերւում է այն բանաստեղծութիւնների շարքին, որոնք գրուած են շատ երիտասարդ հասակում: Բայց նկատեցէք, թէ բանաստեղծը ինչպիսի հաստատ գրչով կարողանում է բնութիւնը պատկերացնել, բնութեան գեղեցիկ վայրկեանը բռնել մի քանի խօսքով — եւ այդ վայրկեանի մէջ տալ, նոյնպէս մի քանի խօսքով, սիրող, կարօտացող հոգու ներքին տաքնապը: Այդ բանաստեղծութեան մէջ ամփոփուած են այն հիմնական յատկութիւնները, որոնք յետոյ աւելի բնորոշ կերպով երեւացին նրա հասունացած գրական գործի մէջ. — նկարչի արագ եւ լրիւ ունեւորութիւնը, երգչի ներդաշնակ եւ աղու նուագ եւ հոգեբանի նուրբ, խորաթափանց միտք: Ընթերցողը այդ երկու քառերակի մէջ մերթ րնդ մերթ տեսնում է Շիրակի խաղաղ դաշտերը, որոնց մութն է համբուրում, լսում է մի հրաշալի երաժշտութիւն պայծառ աստղերի տակ եւ զգում է մի մարդկային սիրտ, մի մարդկային խռովալից հոգի, որ հեծնեւում է կարօտի մէջ եւ որոնում է կորսուած երջանկութիւնը:

Աժդ բոլորը անկեղծ կերպով յուզում են մէզ եւ մէզ տալիս են բարդական անկարգաւ հաճոյք, թող այդ հաճոյքը թախծալից լինի, ինչպէս բանաստեղծի սերն ու կարօտն է:

✓ Իր անուրջների եւ որոնումների մէջ բանաստեղծը յաճախ համուժ է հիւանդագին զրուիմեան: Երազը, կարօտը, սիրած աղջիկը, երջանկութիւնը նրա համար դառնում են հեռաւոր լուսնի շող, ինքն էլ դառնում է մի ցնորական, մի խենթ սիրահար, որ շրջում է անվերջ երջանկութեան յետեւից, որպէս հեքիաթի մանուկները կապոյտ թռչնի յետեւից: Հոգեբանական այս ծայրայեղ վիճակը — էքստազը — վահան Տէրեան ներկայացրել է մի բանաստեղծութեան մէջ, որ Նոյնբան ինքնուրոյն է, որքան եւ գեղեցիկ: Լուսնահարը խենթի պէս հմայուած է լուսնի արծաթ շողերով եւ անքուն գիշերներ է անցկացնում այդ շողերին հետեւելով: Բանաստեղծը իր տենդագին կարօտի մէջ մի լուսնահար է, իսկ սիրած աղջիկն ու երջանկութիւնը՝ լուսնի խուսափող շողերն են:

«Հմայուած լուսնի շողերովս արծաթ,
Սրտում փայելով անսովոր մի տոնը,
Ուրուականօրէն շրջում է անվերջ
Ցարօրէն լոին լուսնոտը զունստ:

Լուսնի շողերը թովիչ-խուսափող
Ստուերիդ նման եւ նեոռու եւ մօտ,
Ես մի լուսահար, ես մի խենթ լուսնոտ,
Դու ցոլք, դու ցնորք յախտեան խաբող:

Իմ մէջ ստուել է հիւանդ մի կարօտ
Եւ չգտնելու տանջանքը մաշող,
Ես մի լուսահար, դու լուսնկայ շող,
Դու յաւերժաբար եւ նեոռու եւ մօտ...

✓ Եւս հիւանդագին որոնումների ժամին բանաստեղծը կարւում է այն միջավայրից, որի մէջ ծնուել եւ մեծացել է: Նրա հոգին թռչում է գէպի նոր վայրեր, մի անյագ ծարաւ մղում է նրան գէպի անտես եւ «անյայտ ճանապարհներ»: Եւս անյայտ ճանապարհի վրայ երազում է նա նոր կապեր եւ նոր յեռարաններ: Հին, կղզիացած անկիւնը նրան բաւարարութիւն չի տալիս, հայրենի հողը կորցնում է իր նախնական ոյժը եւ Հիւսիսը գրաւում է նրան նոյնափ, որքան եւ Հարաւը:

«Ես անջատուած եմ հայրենի հողից,
Հայրենի տունըս իմ սրտին օտար.
Ինձ այրում է միշտ մի անյագ թախիժ, —
Եախտեան դիւթող անյայտ ճանապարհ...»

Յուզումս՝ են, հոսում հեղեղները մեծ,
 Մազլցում վերեւ եւ թաւալում ցած.
 Զմրուխտէ ջրեր, ձեզ ո՞վ վրդովեց,
 Հայրենական տուն, յաւէտ մոռացում...

Միեւնոյն է ինձ Հիւսիս թէ Հարաւ, —
 Մի խենթ տազնապ կայ իմ հիւանդ սրտում,
 Կայ իմ հոգու մէջ մի անյազ ծարաւ.
 — Յաւիտեան օտար, հայրենական տուն...

Այսպիսով, բանաստեղծի որոնումները դուրս են գալիս իր ծննդավայրի անձուկ սահմանից եւ թեւափութում են ուրիշ սահմաններ, անցնում են այն վայրերը, ուր ապրում են բանաստեղծի նման մարդիկ եւ նրա պէս երազողներ: Իր որոնումների մէջ նա խորապէս մարդկային է, ազատ տեղական նախապաշարումներից եւ բարձր՝ ազգայնական նկատումներից: Այդ քնարական բանաստեղծութեան մէջ արտացոլում է նոր ժամանակի հոգեբանութիւնը, որ արդիւնք է նոր տեսեսական պայմանների եւ որ մարդուն ոչ թէ նուազեցնում կամ մանրացնում է, այլ աւելի եւս արժէքաւոր է դարձնում, կապելով նրան իր նմանների բազմութեան հետ: Արտհետեւ իրօք ինչ բարոյական մեծութիւն կ'ունենայ այն «անյազ ծարաւը», այն «խենթ տազնապը», այն մարդկային իդէալը վերջապէս, որի թռիչքը ճակատագրականօրէն կանգ պիտի առնէր հայրենական տան սահմանների վրայ: Իր որոնումների մէջ բանաստեղծը յիշում է դառնութեամբ, որ իր թիկունքում հայրենական առնը թաղում է մշուշի մէջ, բայց այդ եղերական իրողութիւնը նրան վհատութիւն չէ ներշնչում, որովհետեւ իր առջեւ տեսնում է՝ յաւիտեան դիմթող անյայտ նանսապար:

Այս «դիմթական» ճանապարհի վրայ է, որ մարդիկ եւ ժողովուրդները միանում են միմեանց հետ եւ քայլում են դէպի մի բարձր նպատակ:

Բայց այդ դիմթական ճանապարհը չի իրականանում բանաստեղծի համար: Իր տենդագին որոնումները եւ իր անյազ ծարաւը գոհացում չեն գտնում մեր մնայլ կեանքում: Այնքան հաւատով եւ այնքան ինքնամոռացումով որոնել է նա սէրը, լոյսը, երջանկութիւնը, բայց քանի որոնել է, այնքան աւելի այդ բոլորը հեռացել են նրանից: Եւ հեռոցհեռ բանաստեղծի վրայ իջնում է թերահաւատութիւն, իջնում է մի դառն կասկած, թէ մի գուցէ այդ բոլոր գեղեցկութիւնները կեանքում բնաւ իսկ գոյութիւն չունին եւ թէ մի գուցէ ինքն է ստեղծել իր անուրջների եւ բոնումների ոսկեղէն առարկան:

«Հեռու ես անհաս, իմ լուսէ երազ,
Բայց քեզ է սիրտս փայփայում թագուն,
Փռուած է լոյսը շուրջս եւ վրաս,
Անհուն աշխարհում եւ իմ հեզ հոգում»:

«Ըն հեռու երկրի ուղին չգիտեմ. —
Դուցէ ես ինքս ստեղծել եմ քեզ...»

Այս թերահաւատութիւնը երկար եւ ապարդիւն որոնումներից յետոյ տիրում է բանաստեղծի հոգուն: Վահան Տէրեան մի քանի բանաստեղծութիւններ ունի, որոնք արտայայտում են հոգեբանական այդ ծանր վարկեանք եւ որոնք ցուցնում են, թէ բանաստեղծը ինչպիսի խորին տագնապներ է ապրում:

«Անանց կարօտն է իմ սիրտը տանջում.
— Արդեօք ո՞ր ես դու, արդեօք ո՞ր ես դու.
Ըն անուշ ձայնն է հնչում ու կանչում,
— Բայց դու անհաս ես, յաւիտեան հեռու...»

«Ենչում եմ դարձեալ անվերջ ճանապարհ,
— Կը ժպտաս արդեօք, լուսնդէն երազ.
Կըցընս սրտիս թախիծը խաւար,
Կընետես անուշ ցուքերդ վրաս...»

«Թափառում եմ ու կարօտով կանչում,
— Արդեօք կը գտնեմ աշխարհում անհուն,
Բոլոր խօսքերում քո ձայնն է հնչում,
Բայց անյայտ ես դու, դու շունես անուն...»

Բանաստեղծի կասկածը հետզհետե դառնում է հաստատութիւն եւ նա սարսափով զգում է, որ իր որոնած «լուսնդէն երազը» հեռաւոր եւ անհասանելի մի բան է եւ որ իր անյազ ծարաւը՝ երբեք չպիտի յագեցում գտնի: Եւ որքան էլ պատրանքային բանաստեղծի համար ամեն տեղ եւ ամեն մի խօսքում «նրա անուշ ձայնն է հնչում ու կանչում», այնուամենայնիւ դառն ճամարտութիւն է այն, որ նա անյայտ է, նա անուն չունի:

Այսպէս են փչում բանաստեղծի ոսկնդէն երազները իրականութեան լիքի ժայռի հանգեպ:

Բայց եթէ լոյսը, սէրը, երջանկութիւնը իրենց վսեմ առումով գոյութիւն չունին, թերեւս գոյութիւն ունի կինը, մարմինը, որ կարող է բանաս-

տեղծի հոգու վրայ կախուած խաւարը փարատել եւ լուծել նրա կեանքի ողբերգական պրօբլեմը: Եւ Վահան Տէրեան բռնուն կարօտով երգում է «արիւնատենչ ու մեղսական ցանկութիւնը», երգում է կնոջ աչքերի «խորութիւնը հրդեհափառ»:

«Ըո մազերի ցնորական փայլը պայծառ,
Ժայռից իջնող ջրվէժի պէս առատահոս.
Ըո աչքերի խորութիւնը հրդեհափառ,
Ուր վառուած են մութ ցանկութեան ջահեր անխօս.
Ըո ժպիտը թունոտ ծաղկանց բոյրի նման
Որ տիրաբար սպրեցնելով մահ է բերում,
Ըո խենթ մարմնի սարսուռները երջանկութեան
Ախտաբորբոք արեւներ են բոցավառում...
Թոյլ տուր սուգուն՝ քո աչքերի անդունդը մութ
Թոյլ տուր ծծեմ՝ քո մազերի բուրմունքն անուշ,
Բորբոքի ինձ քո յոյզերով քաղցր ու անզուժ,
Մարիք իմ մէջ, մարիք իմ մէջ ցնորք ու յուշ...»

Բայց անշուշտ այն, ինչ որ չկարողացաւ տալ անուրջ աղջիկը, առաւել եւս շեն կարող տալ հրդեհափառ կնոջ «մարմնի սարսուռները»: Բանաստեղծը մի վայրկեան միայն երեւակայում է, թէ նրանք «երջանկութեան արեւներ են բոցավառում»: Ճշմարտութիւնն այն է սակայն, որ նրանք հանգցնում են բանաստեղծի հոգու ներքին կրակը, այն միակ սկզբունքը, որով մի մտաւորական-իդեալական գոյութիւն կարող է շնչել եւ գեղեցկութիւն ստեղծագործել: Կասկածի եւ լեւրահաւատութեան ծանր ժամին Վահան Տէրեան գնաց դէպի «արնոտ համբոյրը», բայց այս արիւնոտ համբոյրը բանաստեղծի համար «թոյն» միայն ունէր, վայրկենական եւ խաբուսիկ քաղցրութիւնից յետոյ: Եթէ բանաստեղծի անուրջներն ու որոնումները — հոգու եւ լոյսի որոնումները — զուր անցան եւ նրա մէջ «մարեց մի լոյս արեգակ», «օձեղէն մարմինը» չէ, որ պիտի կարողանայ վառել հրդեհը:

«... Իմ մէջ մարել է մի լոյս արեգակ,
Մահու գիշերն է մթնել իմ հոգում, —
Մի՞թէ դու պիտի վառես նոր փափագ,
Մի՞թէ դու պիտի հրդեհես յուզում...»

«Կանգնել ես որպէս անյաղթ հրապոյր,
Մօտեցար ահա կարող ու խոնարհ,

Մթնում բորբոքուեց մի արնոտ համբոյր
Մեղքի պէս թովիչ, ցաւի պէս խնչառ։

—
«Օձեղէն մարմնով փարել ես կրծքիս, —
Եւ քո ցանկութեան արեղ փոթորկում
Անէծք է թափում անկարող հոգիս
Եւ անյոյս ճշում քո թունոտ զրկում...»

Բանաստեղծը ձգտում էր մեծութեան եւ հզօրութեան, սակայն դրա փոխարեն նրա հոգին կատարելապէս «անկարող» է դառնում, որովհետեւ մեղքի վայելքի մէջ ոյժը սպառոււմ է եւ մեղկութիւնն է միայն տիրապետում։ Բանաստեղծը ուզում էր օրհնութիւն — սակայն «ցանկութեան փոթորիկը» նրան անէծք է միայն բերում։ Եւ բանաստեղծը վերջ ի վերջոյ իր անուրջների եւ որոնումների մէջ, իր անյաջ ծարաւի եւ անանց կարօտի մէջ յուսախաբոււմ է եղբրականորէն եւ մեռւմ է բացարձակապէս ձեռնունայն։ Երբանկութեան ճամբաները փակ են նրա առջեւ, այն երջանկութեան, որ նա երազել էր պատանեկան խանգաժառութեամբ, եւ ինքն էլ կոյր է լոյսի եւ անուրջ՝ աղէկայ հանդէպ։

«Քո աչքերի դէմ իմ աչքերը՝ կոյր,
Կայ քո հոգու մէջ անթափանց մի մութ,
Քո մութ հայեացքում կայ մի քնքուշ սուտ՝
Քեզ միշտ թազցնող մի նուրբ վարագոյր...»

—
«Փակ են քո սրտի հեռուններն իմ դէմ,
Ետէտ քեզ կապուած՝ քեզ օտար եմ ես.
Երբ խենթ խնդութեամբ փայփայում եմ քեզ՝
Եւ սիրում եմ քեզ եւ քեզ չգիտեմ։»

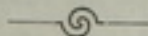
—
«Փակ են քո սրտի հեռուններն իմ դէմ,
Քո աչքերի դէմ իմ աչքերը՝ կոյր...»

—
Ըհա պատանեկան անուրջների եւ որոնումների ճակատագրական վերաւորութիւնը։ Ըհա Վահան Տէրեանի կեանքի եւ բանաստեղծութեան առաջին շրջանը. անմեղ եւ զեռատի, միամիտ իր երազների մէջ, յախուռն իր ցանկութիւններով, անկեղծ իր ոգեւորութեամբ եւ ջերմ իր կսկծալի սիրոյ

մէջ: Կեանքը նրա համար մի ոսկեղէն հեքիաթ էր այդ շրջանում, որին գիտում էր նա անյադ ծարաւով, հաւատով, թախիծով: Այս թախիծը որոշ ժամանակ քաղցրութեան եւ երջանկութեան թախիծ էր, բայց երջանկութեան պատրանքը վերացաւ — եւ սրտի յատակում մնաց անմխիթար վիշտը: Այդ վայրկեանին է զուգադիպում բանաստեղծի այնքան աղիողորմ ճիշդ՝

«Անուրջներս երկնածին
Դնացին, զնացին...»

Եւ այնուհետեւ բանաստեղծի համար սկսւում է մի ուրիշ շրջան, հիասթափութեան եւ մեկուսացման մոռյլ շրջանը...

VI.

Հ Ի Ը Ս Թ Ա Փ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ի Մ Ե Կ Ո Ւ Ս Ը Տ Ո Ւ Մ

✓ Իր որոնումների եւ անուրջների մէջ բանաստեղծը վերջ ի վերջոյ գոհացում չէ ստանում: Կեանքը եւ մարդիկ մերժում են նրան այն, ինչ որ նա ցանկանում էր այնքան կարօտով: Բանաստեղծը իր պատանեկան եւ երիտասարդական յախուռն տարիների մէջ կեանքը տեսել էր այլ տեսակէտով: Տարաբախտաբար երազող մարդու այս տեսակէտը շատ յաճախ չէ զուգադիպում կեանքի առարկայական կերպարանքին, եւ շուտով երեւան է գալիս անխուսափելի երկուութիւնը: Եւ որքան ուժեղ է լինում սէրը եւ հիացումը, այնքան ցաւագին ու դառն է լինում հիասթափութիւնը:

Վահան Տէրեան հաւասարակշռութիւնը կորցնում է այս սարսափելի իրականութեան հանդէպ: Հրաշալի երազներով եւ «երկնածին անուրջներով» նա կեանք էր մտել եւ անդրդուելի հաւատք ուներ, թէ պիտի ապրի բարի եւ երջանիկ աշխարհում, բարի եւ երջանիկ ոչ միայն ինքը, այլ եւ շրջապատող բոլոր արարածները: Իր անձնական հաճոյքները նա որոնում էր մարդկային ընդհանուր հաճոյքների միջոցառում եւ որոնում էր սէրն ու երջանկութիւնը առհասարակ:

Վահան Տէրեանի հոգին ձգտում էր ընդհանուր ներդաշնակութեան, այն բանաստեղծական իարմոնիային, որ պէտք է տոն տար աշխարհիս կարգերին եւ հաւասարակշռէր մարդկութեան բարիքը: Սիրով եւ ջերմութեամբ

լեցումն էր նա դէպի բոլոր մարդիկ, «հայրենի» թէ «օտար», եւ իր երգերը հնչեցնում էր ամենի համար՝ ծանօթ թէ անծանօթ։ Երջանկութիւնը այսպիսի միջավայրում էր պատկերացնում նա — եւ մարդկային գոյութիւնների մէջ նեղ, անձուկ սահմաններ չէր բնդունում։

Բայց կեանքի մէջ ոչ մէկն է իրականանում եւ ոչ միւսը, ոչ մարդկութիւնն է երջանիկ եւ ոչ բանաստեղծը։

Առաջին շրջանի ներգործուն ձգտումներից յետոյ — եթէ միայն անուրջը եւ որոնումը կարելի է ներգործական համարել — բանաստեղծի վրայ իջնում է մի ճակատագրական կրկնորական տրամադրութիւն։ Նա ուղղում է մոռանալ ամենին, մոռանալ իր սէրը, երազները, տենչամբները։ Եւ ինչպէս Համլէտ հոգեկան ծանրածանր կրքերից յետոյ ցանկութիւն էր ունենում «մեռնել, ննջել», այնպէս էլ բանաստեղծը անծայր եւ ազարդիւն կտրտից յետոյ փափագում էր՝ չսիրել, չտենչալ, չկանչել։⁴

Վահան Տէրեան իր հոգեկան այս ծանր տրամադրութիւնը երգել է մի շարք բանաստեղծութիւնների մէջ, որոնք գրուած են տարբեր յաջողութեամբ, քայքայ հաւասար անկեղծութեամբ։ Մէկը այդ բանաստեղծութիւնների մէջ, փոքրիկ եւ ըստ երեւոյթին անշուք, զարմանալի անկեղծութեամբ եւ տխուր երաժշտականութեամբ պատկերացնում է Վահան Տէրեանի հիասթափ հոգին։

«Մոռանալ, մոռանալ ամեն ինչ,

Ամենին մոռանալ,

Չսիրել, չսիրել, չսիրեսսալ —

Հեռանալ...

Այս տանջող, այս ննջող ցաւի մէջ,

Գիշերում այս անշող

Արդեօք կայ իրիկուայ մոռացման,

Մոռացման ոսկէ շող...

Մի վայրկեան ամենից հեռանալ,

Ամենին մոռանալ. —

Խաւարում, ցաւերում քարանալ

Մեն-միայն...

Մոռանալ, մոռանալ ամեն ինչ,

Ամենին մոռանալ.

Չսիրել, չտենչալ, չկանչել,

Հեռանալ...

Բարոյական մի մոռալ տրամադրութիւն է սա, որ պատահում է կեանքում շատ շատերին։ Մենք ամենքս մեր երիտասարդական եւ պատանեկան երազների շարաշար պարտութեան ժամին՝ այսպիսի հոգեկան վիճակ եւ այդպիսի դառն, կրաւորական տրամադրութիւն շատ ենք զգացել։ Բա-

նաստեղծը բռնել է հոգեկան այդ հանրածանօթ վիճակը, որ ընդհանուր է բոլոր տեղաշարժներին և բոլոր շգանողներին, նկարագրել է այն պարզ, համառօտ, բայց մահասարսուռ խոսքերով, և նրանկարագրութեան մէջ — աւելի շուտ նրա երգի մէջ — խրաբանելու զգացող հոգի կարգում է իր կեանքն ու իր հիասթափման ծանր շրջանը:

Վահան ցերեանի հիասթափութեան կենտրոնը գտնուում է իր շրաւարարուած սիրոյ մէջ: Կինը, սիրած աղջիկը նրան պիտի կապէր մարդկութեան հետ: Եւս կինը նա պատկերացնում է և և երազում է իր աղնիւ գծերի մէջ, որպէս մարդ, որպէս ընկեր միաժամանակ: Ինչպէս հաճոյքը նա երեւակայում է տիեզերական հարմնիտյի մէջ, նոյնպէս էլ իր երջանկութիւնը նա գտնում է սիրոյ և ընկերութեան բարոյական կապի մէջ:

Բայց բանաստեղծի այս բուռն ձգտումը չէ իրականանում և նրա երազած, կարօտած ներդաշնակութիւնը խուսափում է նրա որոնող ձեռքի տակ: Բանաստեղծը կարող է ունենալ կրքի և ցանկութեան առարկան, բանաստեղծը կարող է վայելել կինը իր բոլոր կախարդական շնորհների մէջ, բայց այդ չէ նրա ձգտումը:

Միւս կողմից՝ բանաստեղծը կարող է քոյր ունենալ և գիժառատ մի սիրտ, որ կը հոգայ, կը խնամէ նրան: Բայց այս գոյթը առանց սիրոյ և առանց խորունկ վայելքի — գերազանցապէս անկատար և անբաւարար է բանաստեղծի համար: Նա որոնում է քոյր և կին միաժամանակ, նա որոնում է առաքինութիւն և վայելք՝ մարդկային, բնական ներդաշնակութեան մէջ: Մարդը, մանաւանդ մասաթրական, նուրբ մարդը այդ ներդաշնակութեան անդիմադրելի պահանջն ունի: Բանաստեղծը ապրում և շնչում է այդ պահանջով և այդ բուռն երազով: Եւ երբ որ չի գտնում այն, հպարտութեամբ և խորին վշտով մերժում է միայն քրոջական զգացումը, մերժում է լինել կարեկցութեան ողորմելի առարկայ: Կեանքը գին չունի նրա համար այդ անկման մէջ և բանաստեղծական բարձր հոգին չի կարող մութացկանի պէս գիծութիւն աղբրել:

«Ոչ տրտնւնջ, ոչ միմոնջ սգաւոր,
Հեռացիր, մոռացիր ինձ յաւետ.
Իմ ուղին միշտ միին, մենաւոր,
Կը գնամ իմ դժկամ ցաւի հետ:

Իմ՝ ճամբան անվախճան մի գիշեր,
Ինձ շոյող ոչ մի շող չի ժպտայ. —
Հեռացիր, մոռացիր, մի յիշիր,
Ինձ այդպէս, քրոջ պէս մի զթա...

Յուսարեկ մութ ու մէզ թող լինի,
 Իմ վերեւ թող արեւ չխնդայ,
 Լոկ երկունք, լոկ արցունք թող լինի,
 Ինձ այդպէս, քրոջ պէս մի զթմա՛ . . . »

Ահրած աղէկայ մերժումից յետոյ բանաստեղծը հիասթափուած եւ դառնաւ եւ ոչ միայն սիրած աղէկայ, այլ եւ մարդկութեան դէմ: Պիշտը չէ մնում իր անհատական սահմանների մէջ, որովհետեւ մարդկային հոգին ձգտում ունի մի անհատի շարութիւնը ամբողջ տեսակին ընդհանրացնել: Աղէիկը մերժեց բանաստեղծի կարօտագին սերը, որովհետեւ այդպէս եւ մարդիկ, որովհետեւ նրանք չեն կարող հասկանալ մաքուր, անարատ սիրտը եւ մի անմեղ պատանու նուիրական զգացումները: Եւս արամադրութիւնը նրա մէջ ծնեցնում է մեկուսացման անխուսափելի պահանջ: Բոլորն էլ նոյնն են — մտածում է, աւելի ճիշտ՝ զգում է բանաստեղծը եւ չի ուզում աւելորդ եւ ապարդիւն փորձեր անել միւս մարդկանց շրջանում: Մանաւանդ որ խորապէս եւ անկեղծ սիրող մարդը հոգեբանօրէն չի կարող փորձեր անել, որովհետեւ նա սիրում է մի անգամ միայն, եւ այն, ինչ որ մի անգամ խորտակուած է՝ խորտակում է ընդ միշտ: Ահրած աղէկանից անջատման ժամին՝ դեռ ուժեղ չէ հիասթափութիւնը բանաստեղծի սրտում: Ըրդեզք վէրքն է թարմ, թէ տակաւին անորոշ յոյսեր ունի բանաստեղծը: Բայց հետզհետեւ գիտակցութիւնը աւելի խորանում է, վիշտը սկսում է տարածուել բանաստեղծի ամբողջ գոյութեան մէջ, բոլոր յոյսերը շքանում են եւ ինչու է նրա վրայ մի անծայր, անսահման թախիծ: Ըռաճանում է այն զգացումը, թէ այլ եւս ցաւը անդարմանելի է, թէ մարդկանց շրջապատը ոչ մի կերպ չէ կարող բուժել բանաստեղծի խորին վէրքը: Հիասթափութիւն եւ մեկուսացում ամենից: Մեկուսացում մարդկանցից, որոնք նրա «սկեղէն հեքեամբ» անարգեցին, որոնք նրան զլացան երջանկութեան նուազագոյնը: Եւ թող բանաստեղծը մենաւոր լինի իր անտանելի ցաւի հետ, թող նրա վրայ այլ եւս արեւ չխնդայ, թող մինչեւ իսկ մեռնի նա հեռաւոր, անձանթ վայրերում եւ թող մարդիկ նրա վրայ արցունք չթափեն:

«Իմ գերեզմանին դուք չմօտենաք,
 Հարկաւոր չէ ինձ ոչ ծաղիկ, ոչ սուգ.
 Եանկարծ կը զարթնի ջերմ լալու փափագ,
 Սիրտս չի գտնի ոչ մի արտասուք:

Իմ՝ գերեզմանը թող լինի հեռուսմ,
Ուր մահացել են շուկ, երգ ու ծայն.
Թող շուրջս փռուի անանց լուսթիւն,
Թող ինձ չխիշեն, թող ինձ մոռանան:

Իմ՝ գերեզմանին դուք չմօտենաք,
Թողէք որ հանգչի իմ՝ սիրտը յոգնած,
Թողէք որ լինեմ հեռաւոր, մենակ. —
Չգզամ, որ կայ սէր եւ ցնորք եւ լաց...

Այս հիասթափութեան եւ միայնութեան մէջ թերեւս հայրենական տունը եւ հարազատ մայրը կարող էին միտնարել բանաստեղծին, ամօրեւ Նրա ծանր վշտերը: Աւետիք Խաչակեան իր դառնութեան սեւ վայրկեաններին, մարդկանցից յոգնած եւ սիրած աղջկանից լքուած, գիտեմ է դէպի իր սիրելի մայրը եւ Նրա մօտ հոգեկան թեթեւութիւն է զգում:

Բայց Վահան Տէրեան զուրկ է այս միակ միտնարութիւնից: Բանաստեղծի պատանեկան, երիտասարդ տարիներում Նրա մայրը չկար — այդ պատճառով եւ Նրա բարոյական տագնապը աւելի եւս անյուսալի էր: Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ այս պակասը իրօք որ շատ զգալի է: Այդ նուրբ քնարերգու բանաստեղծը, որ յենարաններ էր փնտռում բարոյական հաւասարակշռութեան համար, շատ բան պիտի կարողանար ստանալ հարազատ, կենդանի մօրից: Ո՛վ կարող է ասել, թէ ինչպէս կը վերջանար Խաչակեանի «վէրքի» տխուր պատմութիւնը, Նրա կեանքի ծանր ողբերգութիւնը եթէ նա չունենար այն էակը, որ իր գոյութեամբ իսկ ամօրում է վշտերը:

Վահան Տէրեան չունէր այդ յենարանը — եւ Նրա պօռնիկ աւելի եւս մոռալ գոյն ունի:

Մօր պէս ամօրիչ դեր է կատարում յուսահատական դժուարին վայրկեաններին հայրենական տունը, ծննդավայրը, այն երկիրը, ուր բանաստեղծն անց է կացրել իր մանկութեան ոսկի տարիները: Բայց ծննդավայրի գաղափարը մեծ չափով կապուած է մօր գաղափարի հետ, եւ եթէ չկայ վերջինս՝ առաջինը կորցնում է իր փրկարար հրապոյրը: Մօր մահից յետոյ՝ հայրենական տունը աւերակ է դառնում, զրկւում է լոյսից եւ կենդանութիւնից — եւ իրրեւ այդպիսին աւելի եւս ծանրացնում է բանաստեղծի ողբերգութիւնը:

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անյայտում անհուն
Ընկնել եւ կորչել եւ ննջել յաւէտ,
Ոչնչանալ եւ մոռացուել քեզ հետ,
Աւերուած երազ — հայրենական տուն...

Լիաթմափութեան եւ մեկուսացման այս շրջանը վաճան Տէրեանի համար հաւատքի բացակայութեան շրջան է։ Պատանեկան ոսկի հերեմիք եւ անսահման հաւատքը ունեացած են այստեղ։ Նա չէ հաւատում այլ եւս ոչ սիրած աղջկան, ոչ շրջապատի մարդկանց եւ ոչ հայրենի երկրին — որովհետեւ բոլորն էլ նրա համար անցած «զրոյցներ» են, «աւերուած երազներ» են։ Եւ չէ շրջանում նրա մէջ չկան ներգործական ոյժեր, որոնք լոյս սփռեն հին, մարած աւերակների վրայ եւ կենդանութիւն տան բանաստեղծի գոյութեան։ Արաւորական մոայլ տրամադրութեան շրջան է դա՝

Մոռանալ, մոռանալ, մոռանալ,
եւ կամ՝

Լոռութիւն, լոռութիւն, լոռութիւն անսահման։

Հազարաւոր մարդկանց մէջ ապրում է նա, որպէս «պաղ մարդկանց» մէջ՝

Որպէս տրտում
Անապատում,
Մենակութիւն,
Մենակութիւն...

Եւս կրաւորական տրամադրութիւնը եւ հաւատքի այս խիստ բացակայութիւնը բանաստեղծի համար ստեղծում են ծանր ոչընդունելիւն։ Լիաթմափութիւնը եւ մեկուսացումը շրջապատող մարդկութիւնից՝ չպէտք է շփոթել բնաւ բանաստեղծի անհատականութեան հետ, որ ներգործուն զգացում է եւ որ իր ճիշտ ըմբռնման մէջ՝ չպիտի հակադրուի հաւաքականութեան։ Վաճան Տէրեան անհատելով իր շրջապատից եւ կտրուելով հաւաքականութիւնից՝ կորցնում է կենսունակութեան ոյժը եւ դիմում է գեղի սպառում։ Նրա մարդկային եւ բանաստեղծական զօրութիւնը այս մեկուսացման եւ հիասթափութեան մէջ դառնում է պարզապէս տկարութիւն։

Եւս շրջանը վաճան Տէրեանի համար պարտութեան շրջան է, որովհետեւ նա կորցնում է այդ ժամանակ այն հիմնական տարրերը, որոնք ստեղծում են մարդկային եւ բանաստեղծական մեծութիւն։ Սիրած աղջիկը, որին նա նուիրուած էր իր պատանեկան բոլոր երազներով — զոհացում չէ տալիս նրան։ Շրջապատը, որի մէջ նա իրրեւ հասարակական էակ պիտի ապրեր եւ շնչեր — չի հասկանում նրան։ Հայրենիքը եւ ծննդավայրը, որտեղ նրա գոյութիւնը սկզբնաւորուել էր — «աւերուած երազ» է դարձել նրա համար։

Եւ հիասթափութիւնն ու մեկուսացումը դառնում է բարոյական անկման մոայլ ժամանակաշրջան։ Արցնելով հաւատքն ու ներգործական ոյժը, կորցնելով ստեղծագործական աստուածային իդէալները՝ նա կորցնում է նաեւ իր գոյութեան բովանդակ հիմունքը։ Վրէպը շփոթած եւ զգացումները խառնակ՝ նա դիմում է գեղի կիրքը եւ ցանկութիւնը, անգիտակ-

ցարար փնտռելով այնտեղ գոյութեան յենարաններ, Բայց տարփանքների
և գինովութեան մէջ հոգու ճիշդ աւելի ուժգին է լսում եւ աւելի ող-
բերգական է դառնում ներքին լացը: Այս անսահման տխուր վիճակը երգում
է նա մի շարք բանաստեղծութիւնների մէջ, որոնց մէջ բնորոշ է «Ախհի
եղերքին» եւ որ իրար պէտք է նկատել նրա յուսահատական տրամադրու-
թեան խառցած կետը.

«Ունկնդիր եղայ հողմի խենթ երգին,
— Անամոք ցաւի սրտմաշուկ նուազ.
Կանգնած եմ մոայլ վիհի եզերքին,
— Տրտում է հողիս, հիւանդ ու մննակ...

Անկերջ մի ցաւ է իմ սիրտը ճնշում,
— Ես մոռացել եմ Արեւի ուղին.
Անուրջ օրերի լոյսը չեմ յիշում,
— Ինձ ո՞վ է մատնել այս մառախուղին...

Ունկնդիր եղայ հողմի խենթ երգին.
— Ես էլ եմ ուզում նկեկեալ անյազ.
Կանգնած եմ մոայլ վիհի եզերքին,
— Տրտում է հողիս, հիւանդ ու մննակ...

✓ Այս յուսահատական եւ պարտութեան տրամադրութիւնը միայն Աւ-
հան Տէրեանի անձնական տրամադրութիւնը չէր: Եթէ նրա անուրջներն ու
որոնուձեւերը իր սերնդի որոնուձեւերն էին, այս պարտութիւնն ու անկումը եւս
ժամանակի ծանր յետաշրջման հետ էին կապուած: Բանաստեղծը ապրում էր
1905 թուի յեղափոխութեան յաջորդող լքման տարիներում եւ անբուսա-
փելի կերպով կրում էր պատմութեան խորին ազդեցութիւնը: Եւ որքան էլ
անհաստական շեշտ ունենայ Աւհան Տէրեանի այս եզերական բանաստեղծու-
թիւնը, ոչ մի կասկած չկայ որ նա ներշնչուած էր նաեւ սցիտալական կեանքից
եւ համայնական տրամադրութիւնից:

Դէպի ուր էր գնում Աւհան Տէրեանի եւ իր սերնդի յուսահատական
տրամադրութիւնը — արդեօք դէպի մահ ու ոչնչացում, թէ ծանր գալարում-
ներով դէպի մի նոր կեանք:

Հասերը այդ շրջանում դարձան անբուժելի յոռետեսներ, շատերը մո-
ռացան մարդկութեան եւ ստեղծագործութեան յաւիտենական իգեալները:
Աւերկեանի կեանքը եւ ժամանակի պատմութիւնը իր դաժան անիւների տակ
խեղդեց շատերին: Բայց շատ շատերն էլ փորձեր արին դուրս գալու ծանր
«մառախուղի» միջեց եւ վերստին յիշելու. «անուրջ օրերի լոյսը»: Աւհան

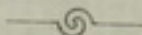
Տէրեան վերջինների հետ էր, որին չկարողացան նուաճել այս «ունայն-
շունչ տխուր դաշտերը» եւ որ ձգտեց դէպի վեր, դէպի արեգակ: Եթէ սի-
րած աղջիկը, մարդկութիւնը, հայրենիքը, կենսական բոլոր զուարճութիւնները
գոյութիւն չունին, գոյութիւն ունի գոնէ տիեզերքը իր «պայծառ լեռնագա-
գաթներով», որոնց կարող է փարել բանաստեղծի յաւերժ տենչացող հոգին:

«Հեռաւոր, անել լեռնագագաթներ,
Պայծառ արեւի զահր հիասքանչ,
Սիրտս մեռնում է, լեռնագագաթներ,
Ներքեւում նիրհող դաշտերում կանաչ:
Իմ երազները ձեր գիրկն են թռչում —
Բարձր, դէպի վեր, արեգակին մօտ,
Ուր խնթ ըոցերի խորձեր դողդոջին
Լուռ թալկանում են երկնում անաղօտ:
Հեռո՛ւ, օ հեռու այս ունայնաշունչ
Տխուր դաշտերից, հանդարտ ու անկեանք.
Գրկիր ինձ անել գագաթների շունչ,
Սիրտս բորբոքիր, բարձրութեան բերկրանք:
Թող իմ աչքերը լոյսից կուրանան,
Թող սիրտս լցուի արեւի բոցով.
— Օ, երջանկութիւն անել բարձրութեան,
— Լուսեղէն երկնի անեզրական ծով...»

Եւս պայծառ լեռնագագաթները բանաստեղծի մեկուսացման վերջին
կէտն են, նրանք հեռու են մարդկութիւնից եւ հաւաքականութիւնից: Բայց
նրանք մահ ու ոչնչացում չեն: Նրանք այն վերջնական հնոցն են, որտեղ բա-
նաստեղծի հոգին պիտի «բորբոքուի» եւ զտուի, լցնելով նրա ողջ գոյութիւնը
Լուսեղէն բոցով:

Նրանք Զրադաշտի բարձունքներն են եւ քրիստոսի անապատը: Բայց
թէ այդ բարձունքները եւ թէ այդ անապատը կեանքի եւ մարդկութեան
մերժում չեն, այլ կեանքի եւ մարդկութեան զգուարին նախապատրաստու-
թիւնն են:

Եւ դտեղից պիտի ծագի առաւօտը եւ այդտեղից պիտի գայ լուսապայ-
ծառ վերադարձը:

✓ Միտքը եւ գիտակցութիւնը Վաշան Տէրեանի մեկուսացման ծանր շրջանում շարունակում էին գործել իր պարտութեան մօայլ տարիների ընթացքում նա կարողացաւ պահպանել բարոյական հաւասարակութիւնը եւ կարողացաւ վերջ ի վերջոյ յաղթահարել իր մէջ ներխուժող բացասական, ժխտական տարրերը: Վաշան Տէրեան կամբի որոշ տոկոսութիւն ունեցաւ՝ գիմադրելու համար ոշնչացման եւ մանուան յոգի գէտի՝ նա կուրորէն չենթարկուեց յոռի կրքերին եւ զգացումներին, որ պաշարել էին նրան, եւ կարողացաւ հերոսաբար անցնել այն տագնապը, որ ինքն անուանում է տանջանքի զիշեր:

Արտումների եւ անուրջների շրջանում, ինչպէս եւ հիասթափութեան եւ մեկուսացման մէջ, բանաստեղծը կեանքի եւ աշխարհի մասին առարկայական ըմբռնում չունէր: Առաջին շրջանում նրան ամեն ինչ պատկերանում է վառ գոյներով: Ընդհատակից պատանութեան շրջանն է այդ, որ անցնում է անխնայութի պէտ: Երկրորդ շրջանում նրան աշխարհը անսահման կերպով մօայլ է երեւում: Հաւատքի պարտութեան շրջանն է այդ, որ թւում է թէ անվերջանալի պիտի լինի:

Բայց բանաստեղծի միտքը եւ նրա ստեղծագործական անյադմելի ոգին կենդանի էին, եւ ամեն օր սնունդ էին ստանում կենդանի իրականութիւնից: Արտհետեւ որքան էլ բանաստեղծը մեկուսացած, առանձնացած լինէր հաւաքականութիւնից, այնուամենայնիւ նրա «բարձունքներն», ու «անապատը», սահմանադրուած էին մի կեանքով, որ մարդկութեանն էր: Եւ յ մեկուսացման մէջ Վաշան Տէրեան հասկանում է, որ անուրջը եւ երազը ապրող անհատի համար յաւերժական գոյութիւններ չեն, որ նրանք իւրաքանչիւրի համար անհրաժեշտօրէն սահմանափակուած են: Բայց եթէ նրանք կարճատեւ են մի անհատի նկատմամբ, երկարատեւ են, թերեւս եւ յաւերժական են մարդկութեան նկատմամբ, որքան մարդկութիւնը յաւերժական է:

Այսպիսով, իր մեկուսացման մեջ փիլիսոփայում է բանաստեղծը, խորհում է կեանքի եւ աշխարհի մասին եւ գտնում է մի ըմբռնում, որով նա հետզհետե դառնում է գէպի կեանքը, գէպի հաւաքականութիւնը:

Բանաստեղծը հասկանում է, որ ամեն ինչ յարափոփոխ է մեր կեանքում եւ աշխարհում, որ ծնուող մանուկը մեռնում է վաղը եւ այսօրուայ սիրողը վաղն այլեւս չի ապրում: Բայց գրանով հանդերձ՝ կեանքը չի ուշանշանում, որովհետեւ մեկ ուրիշը ծնւում է այնուհետեւ եւ մեկ ուրիշը սկսում է սիրոյ եւ երջանկութեան շրջանը:

Հաւաքականութիւնը ապրում է այսպէս՝ անհատի ոչնչացումից յետոյ եւտելթէ տխուր է այն, որ մեկի վայելքը կտրւում է իսպառ, սրտապնդիչ է այն, որ մեկ ուրիշը շարունակում է նրա կեանքը: Այս բարոյական ըմբռնումը եւ վերաբերումը բանաստեղծին հաշտեցնում են ոչ միայն մահի հետ, այլ եւ կեանքի հետ: Բանաստեղծը հասկանում է, որ կեանքը մի պտոյտ է, որ պտտում է անվերջ եւ անվախճան:

Այս հանդարտ եւ գիտակցական տրամադրութիւնը արտայայտել է նա մի բանաստեղծութեան մեջ, որ իր անմշակութեան եւ պարզութեան մեջ իսկ, զարմանալի կերպով յուզիչ է եւ խորապէս հաղորդական: Այդ բանաստեղծութիւնը մարդկային անցողական կեանքի սրտառուչ պատմութիւնն է: Նա մի ամբողջ վէպ է, որ մեզ տխրեցնում է թէեւ, բայց որ չէ յուսահատեցնում եւ չէ դառնացնում՝ գէպի ապրող աշխարհն ու ապրող մարդը:

Այդ բանաստեղծութիւնը մեզ հաղորդում է այն տրամադրութիւնը, թէ ոչ որ չի կարող կեանքի գաղտնիքն իմանալ, թէ դժուար է, անկարելի է վերլուծել ամբողջ մեր կեանքը, քանի որ՝

Ոչ վերջ կայ, ոչ սկիզբ այս երգում,
Նրէկ ես, այսօր դու, վաղը նա...

Եւ քանի որ այդպէս է, քանի որ աշխարհի կարգով եւ բնութեան անգիմադրելի տնօրինութեամբ իւրաքանչիւրս ապրում ենք մեր ժամանակի ոսկեղէն ներեալը, ապա ուրեմն պիտի կարողանանք հաշտուել աշխարհի հետ եւ բանաստեղծի պէս պիտի կարողանանք մրմնջալ անխի հանդէպ.

«Պտտուիր, պտտուիր, կարուսէլ,
Ես քո երգը վաղուց եմ լսել...»

Այս տրամադրութիւնը երեւան է գալիս նաեւ փիլիսոփայական քննարկան մի գեղեցիկ բանաստեղծութեան մեջ, որ կրում է «Հատուած», խորագիրը եւ որ խառցում է բանաստեղծի անցրած տարբեր շրջանների: Վահան Տէրեան յիշում է այդտեղ իր «լուսեղէն երազի», եւ իր «երջանկութեան ցնորքների», մասին, որոնք պարտուեցին խաւարչտին կեանքում: Ապա խորին թախծութեամբ ներկայացնում է այն բարոյական մտայլը, որի

մէջ բանաստեղծը անցրեց իր գիտակցական կեանքի կարեւոր մասը եւ որ յաճախ երեւում է որպէս միակ յատկանշանական կողմը նրա բանաստեղծական գործի:

“... Եւ մութ էր շուրջս եւ խաւար անհուն —
 Իմ խաբուած սրտում մթամած գիշեր,
 Եւ պաղ եւ ծանր, ծանր, որպէս քար,
 Եւ տաղտկութեամբ լի եւ անվերջ երկար,
 Անծիր եւ անհուն...”

... Եւ համր էր ընդ միշտ աշխարհն ինձ համար —
 Եւ օտար եւ մութ...”

Ես ընկած էի անգոր ու մոլոր
 Եւ յաւէտ մենակ եւ անդարձ մենակ,
 Անանուն, անյայտ, անծանօթ հեռում...”

Հատ երկար է թւում այս շրջանը բանաստեղծին, անծիր եւ անհուն, սակայն եւ այնպէս այդ երկարատեւ եւ ծանր տագնապէց բանաստեղծը դուրս է գալիս զտուած կերպարանքով, եւ մի նոր խնդութիւն լցնում է նրա ողջ գոյութիւնը—

“... Ինձ անեղ թուաց խնդութիւնս նոր,
 • Կարծես մի վերին եւ նուրբ հրաշքով
 Լուսացաւ իմ մէջ առաւօտն անհուն —
 Ու թեթեւ թուաց կեանքս երկրային,
 Որպէս առուակը սարերից իջնող,
 Որպէս ամպերի շարքը ոսկեղէն
 Գարնան արեւող երկնքում շուղ...”

✓ Բանաստեղծը դուրս գալով իր “անյայտ” եւ “անգարծ” հեռաւորութիւնից՝ միանում է “քարին”, ու “ջրին”, միանում է բնութեան ու աշխարհին — եւ նրանցով՝ յաւիտենութեան:

“... Եւ հաննցի ես սիրով լուսեղէն,
 Աղաղակեցի օրհներգու ձայնով,
 Սիրտս նետեցի քարին ու ջրին,
 Խառնեցի հոգիս աստղերի երգին,
 Պարզեցի կեանքս պարզ ու խնդազին
 Եւ հաւատնութեամբ,
 Եւ հաւատնութեամբ...”

Իր հիասթափութեան եւ մեկուսացման մէջ վաճառ Տէրեան ոչնչութիւն էր տեսնում: Մինչեւ իսկ այն ստոյգ կենդանի ժամերը, որ նա ուներ իբր ապրող մարդ, նրան թւում էին անշարժացած, մահացած:

Սակայն իր վերադարձի ժամին, նրա մէջ մի անհուն առաւօտ է լուսանում եւ երկրային կեանքը զարմանալի կերպով թնթել է թլոււմ նրան: Եւ քանի որ կեանքն ու աշխարհը ըմբռնում է նա որպէս արունակութիւն մի մեծ ամբողջի, որպէս զարգացում մի հիմնական սկզբունքի, ինքն էլ սկսում է դիտել իրեն՝ որպէս մի մասնիկը յաւիտենութեան...

Եւս հոգեբանական կատարելագործութիւնը նրա մէջ առաջանում է ծանրածանր պայքարից յետոյ, մի դաժան ու սարսափելի պայքար, որի մէջ շատերը ընկան եւ շատերը կեանքը անիծեցին: Բայց այդ հոգեբանական զտումն ու բիւրեղացումը եթէ մեծ յափով սօցիալական դժերի մշտական գործունէութեան հետեւանքով տեղի ունեցաւ, ինքն էլ որոշ յափով սօցիալական ուղղութիւն ստացաւ:

✓Վաճառ Տէրեանի առաւօտի եւ վերադարձի երգերը սկսեցին նախել մարդուն, աշխարհին, անձուգարձողին: Բանաստեղծին հետաքրքրութիւն են պատճառում մարդու կեանքը, աշխարհային դէպքերը, մեռնողն ու ապրողը: Եւ դ կեանքին օրհնեղութիւն է բերում նա, աշխարհին ժպիտ, անցուդարձողին ողջոյն, եւ մարդկութեան՝ եղբայրութիւն:—

“Այսօր դու քաղցր ես նայում, առաւօտ,
Եւ դիւթական է համբոյրը քո զով,
Եւ լայն է քացուած հեռուն արեւոտ,
Եւ զինով եմ ես մի նոր երազով...”

Ելնել ճանապարհ, խնդուն հեռանալ,
Ջուարթ եւ թնթել թափառել ազատ,
Եւ ոչ հայրենիք, ոչ տուն ունենալ,
Ոչ անուն, ոչ զէնք, ոչ փառք, ոչ արծաթ...

... Ողջունել սիրով անց ու դարձողին,
Օրհնեղել կեանքը, աշխարհին ժպտալ,
Հարազատ լինել ջրին ու հողին
Եւ անհուն սիրով սիրել ու զթալ...

Մութ յաւերժութեան դառնութիւնն զգալ
 եւ թախծել անհուն եւ անշար լինել,
 Մեռնող մանկան մօտ դառը հեկեկալ,
 Բաց շիրմի առաջ ողջ կեանքը օրհնել...

Մեռնել անտրտունջ ննազանդութեան
 Մեղմագին երգով, ժպտով քնքուշ. —
 Զգալ, որ ողջը հեքեաթ է միայն,
 Յնորք է անվերջ, երազ է անուշ...

Լայն, խոհական հոգեբանութեան արտայայտութիւն է այս գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը: Եւ չհոգեբանութիւնը յատկանշական է վաճանքեան ճերեանի վերադարձի երգերի համար: Արբան անուրջների եւ որոնումների շրջանում անհանգիստ էր նա, որբան մնայլ էր հիասթափութեան ու մեկուսացման շրջանում — այնքան լուսաւոր է ու հանգարտ վերադարձի ժամին: Կեանքի եւ երջանկութեան պրօբլեմը այլ եւս նրան չէ ալեկոծում, մահուան զգացումն այլեւս չէ խախտում նրա ոգու հաւատարակչութիւնը: Նա հաշտուած է կեանքի, ինչպէս եւ մահուան հետ, եւ զօրաւոր է ու կանգուն այդ հաշտութեան մէջ: Ընչուշտ, մութ յաւերժութեան դառնութիւնը նրան թախիծ է պատճառում, բայց նա հանգարտ է մնում այդ դառնութեան հանդէպ, եւ անշար ոգով կարողանում է

Բաց շիրմի առաջ ողջ կեանքը օրհնել...

Վաճան ճերեան այդ շրջանում խորապէս այլասէր է: Ընհատական յոյզերը, որ նրան հանգիստ չէին տալիս սկզբնական շրջանում, մեղմանում են այնքան, որ նա կարողանում է մեռնել անտրտունջ ննազանդութեան մեղմագին երգով: Իր անձնական վշտերից աւելի՝ նրան հետաքրքրում է ընդհանուրի կեանքը, եւ մահուան դառնութեան մէջ նա կարողանում է օրհնել երգել նոր ծնունդ, ապրող մարդկութիւնը:

Եւս լայն ու խոհական հոգեբանութիւնը երազից ու ցնորքից զուրկ չէ սակայն:

„... Զգալ որ ողջը հեքեաթ է միայն,
 Յնորք է անվերջ, երազ է անուշ... „

Հեքեաթը, ցնորքը, երազը, որ Վաճան ճերեանի բանաստեղծութեան առաջին շրջանի հիմնական տարրերն են, չեն վերանում նրա զգաստ եւ խմաստուն երգերի մէջ: Միայն թէ, եթէ մի ժամանակ բանաստեղծը

Տեքեաթը, ցնորքը, երազը կեանքից եւ աշխարհից զուրա է երեւակայել, այժմ նրանց տեսնում է կեանքի մէջ՝ բանաստեղծը հասկանում է, որ իդէալները իրականութիւնից զուրա խարուսիկ, անիմաստ պատկերներ են, եւ արժէք ունին այնչափ, որչափ մարդկութեան ընդհանուր շրջանակի մէջ են գտնուում:

Իր բանաստեղծական զարգացման եւ բնաշրջման մէջ նա սկսեց տեսնել՝ իդէալիզմը ու էալիզմի մէջ:

Նա հասկացաւ, որ կեանքը, երկիրը, անպայման բացասական ոյժերի ճակատագրական հաւաքոյթ չէ, այլ եւ լայնարձակ թոնչքի եւ մարդկային իդէալի դրանքի վայր է: Մեր իդէալը աշխարհային եւ երկրային իդէալ է: Նա կապուած է Դաշտի եւ Հովիտի հետ, որ մարդկութեան բնակավայրն է: Իսկ այն միւս իդէալը, երկնքի իդէալը, որ բանաստեղծին պատանութեան տարիներում այնքան խռովք պատճառեց, գոյութիւն չունի, կամ գոյութիւն ունի այնչափ, որչափ դարձաւ արգասաւոր եւ ստեղծագործական:

Վահան Տեքեան իր վերագործի երգերում բնաւ չթողեց ոսկէ հնքեաթի պատկերը եւ հեռաւորի տեսիլը: Ընդհանրապէս շրջանի նրա բանաստեղծութիւնը բնաւ հակադրութիւն չէ առաջին շրջանի բանաստեղծութեան, քանի որ հեռաւորի գաղափարը մարդկութեան եւ երկրին չէ հակասում, այլ ընդհակառակը՝ լրացնում եւ ամրոգացնում է նրանց:

“Մեր ողջոյնը սիրով կը նետենք

եւ մարդկանց, եւ երկրին, եւ հեռուն...,”

Եւ եթէ երկրորդ շրջանի, այսինքն հիասթափութեան եւ մեկուսացման հոգեբանութիւնը առաջինի հանդէպ նկատենք հակադրութիւն, վերագործի երգերը մեղ կը ներկայանան որպէս հաշտութիւն, համադրութիւն: Հաշտութիւն ոչ միայն աշխարհի ու մարդկութեան հետ, այլ եւ ինքն իր հետ, վերագործ զէպի նախկին իդէալները սինթէզի մեթոտով, այսինքն դուռած, ամրոգացած, լրացած...

Վերագործի եւ նոր կեանքի հոգեբանութիւնը Վահան Տեքեանի բանաստեղծութիւնների մէջ նկատելի է դեռ 1908 թուականին, երբ լոյս տեսան “Մթնշաղի անուրջները”: Ընկալէս որ, իր առաջին իսկ հրատարակութեամբ Վահան Տեքեան ներկայանում է մեղ որպէս ամրոգացած, հոգեբանորէն հասունացած բանաստեղծ: Ընդ ժամանակ նա տակաւին 23 տարեկան երիտասարդ էր, եւ եթէ ընդունենք, որ լոյս տեսնող բանաստեղծութիւնները գրուած էին այդ թուից առաջ — պիտի եզրակացնենք որ նրա բարոյական զարգացման շրջանները աւելի եւս մատաղ տարիների հետ են զուգադիպում: Ընդունելով, Վահան Տեքեանի յետագայ բանաստեղծութիւնների մէջ եւս կան էջեր, որոնք առաջին կամ երկրորդ շրջանի

տրամագրութիւնն են արտայայտում — բայց ընդհանուր առումով բանաստեղծի հոգեկան պտոյտն արդէն կատարուած է եւ գծուած է ամբողջական շրջանը:

Վահան Տէրեան 1908 թուականին խօսում է այն „նոր կեանքի“ մասին, որ վառւում է ամենուրեք, եւ այն „նոր սիրոյ“ մասին, որ հրդեհուել է նրա բանաստեղծական հոգում: Այդ թուականին նա արդէն „կրկին զուարթ ու ջահէլ“ դուրս է եկել իր „մենութեան բանտից“ եւ ողջոյն է տուել արեւին ու գարունին, որ բացել են նրա դէմ յաւերժական ուկեղէն հեռուն:

“... Զուգել ես նորից դաշտ, անտառ ու լեռ,
Դարձն, ամեն տեղ նոր կեանք ես վառել.
Իմ սրտում էլ ես թեւերդ փռել,
Իմ հոգում էլ ես հրդեհել նոր սէր:

Եւ անա կրկին զուարթ ու ջահէլ,
Դուրս ելայ տխուր մենութեան բանտից.
Պայծառ աչքերդ ողջունում են ինձ,
Եւ ես շեմ կարող իմ ծիշը պահել:

Բացել ես իմ դէմ ոսկեղէն հեռուն,
Ժաղկել ես սարո՛ւմ, անտառո՛ւմ, արտո՛ւմ...
Ուրիշ երգեր են հնչում իմ սրտում —
Ողջոյն քեզ, արեւ, ողջոյն քեզ գարուն... ”

Այս նոր հոգեբանութիւնը հետզհետեւ աւելի թափ է առնում եւ աւելի մեծ կոթուով է երեւան գալիս Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ: Կեանքի յոռի կողմերը սկզբնապէս ներգործեցին պատանի բանաստեղծի վրայ եւ նրան հիասթափութեան մատնեցին: Բայց իր հիասթափութեան եւ իր մենութեան բանտի մէջ բանաստեղծը կարողացաւ վերջի վերջոյ նուաճել բացասական սկզբունքը եւ յաղթանակով վերականգնացաւ:

Վահան Տէրեանի հիասթափութեան եւ մեկուսացման երգերը քրննելիս՝ մենք տեսանք, որ բանաստեղծը կարողանում է կեանքի մոայլից ազատագրուել՝ հեռաւոր լեռնագագաթները ապաստանելով: Այդ լեռնագագաթների վրայ նա աւելի մօտ է արեգակին, որի բոցեղէն լոյսերը զառում, մաքրագործում են բանաստեղծին: Տեսանք նաեւ, որ այդ լեռնա-

գագաթները թէեւ հեռու աշխարհից, այնուամենայնիւ աշխարհի նախապատրաստութիւնն են: Բանաստեղծը այդ հեռաւոր ժայռերից շարունակում է նայել կեանքին, ապրել իր եղբայրների ճակատագրով, որոնք հեծեծում են մութ ուղիներում եւ աշխարհի դաժան բանտերում:

Մարդկութեան եւ հաւաքականութեան բուռն սերը բանաստեղծի մէջ նորէն արթնանում է, նա ձգտում է զէպի դաշտը, զէպի տառապող հովիտը:

✓ Իր հեռաւոր ժայռերի վրայ նա անտարբեր չէր ուրեմն զէպի երկրի իրականութիւնը: Ընդհակառակը, այնտեղից աւելի եւս որո՞ւ է տեսնում մեր ամբողջութիւնը, մեր աշխարհի վրայ ինչո՞ղ լոյսը եւ լուսախօս թռչունի նման ազգարարում է մեզ Արեւածագը:—

“ Ես կանգնած եմ վայրի ժայռի կատարին,
Բարձր, բարձր — հեռաւոր ու մենաւոր.
Այնտեղ ցածում դեռ նիրհում են դաշտ ու ձոր,
Դեռ խաւար է այնտեղ դաժան ու լոխ՝
Սակայն շուտով կատարներից հեռանիստ՝
Արեւն այնտեղ հուր կը թափէ եւ ոսկի,
Եւ կը ցընծան դաշտերը լուռ ու հանգիստ,
Երկիրն անհուն կարօտ կեանքի եւ խօսքի:
Եւ դու կերգես, զարթնած աշխարհ, իմ՝ առաջ,
Կարծազանգես իմ՝ ողջոյնին սիրառատ,
Կը լսեմ ես դարձեալ աղմուկ ու շառաչ
Ու կը սիրեմ՝ հեքեաթային առօրեաղ:
Լռութիւն է, մութ է այնտեղ, սակայն իմ
Սրտում արդէն արշալոյս է՝ յարութիւն.—
Ողջոյն ձեզ մութ ուղիներում՝ երկրային,
Իմ՝ եղբայրներ, հեռուններում՝ եւ քանտում:

Ոգեւորութեամբ ու հաւատքով գրուած այս բանաստեղծութիւնը վաճան Տէրեանի տրամագրութեան մէջ ուժգին բնկում է ցոյց տալիս՝ դրական ուղղութեամբ բանաստեղծը տեսնում է մարդկութեան ծանր ճակատագիրը: Եթէ առաջ իր զգացողութեան եւ տեսողութեան կենդրոնը իր անհատական վշտերն էին, այժմ այնպէս չէ սակայն՝ Նա նորայրներ ունի, որոնք ապրում են “հեռուններում եւ քանտում” եւ որոնք բանաստեղծին ներշնչում են սէր ու համակրութիւն՝ բանաստեղծը հետզհետէ թողնում

է իր անհատականութեան անձուկ սահմանները եւ բարոյապէս միանում է հաւաքականութեան:

Եթէ նրա աշխարհայեցողութիւնը իր կեանքի նկատմամբ մնայլ էր ու յռատեա, հաւաքականութեան նկատմամբ դառնում է լաւատեա, հաւատացող ու լուսաւոր: Նա տեսնում է վաղուան օրը եւ գիտէ, որ մարդկութիւնը պիտի ազատագրուի այսօրուան ստրկական վիճակից:—

“... Արեւն այնտեղ հուր կը թափէ եւ ոսկի
Եւ կը ցընծան դաշտերը լուռ ու հանգիստ...”

Մարդկութեան ծանր տառապանքի նկատմամբ բանաստեղծը կը բաւարական վշտակցութիւն չէ, որ ունի Նա ներգործական զեր է կատարում տառապանքը վերացնելու գործում: Աշխարհը պիտի արթնանայ բանաստեղծի մարգարէական կոչերից եւ նրա միջոցով պիտի սկսի զարնեալ “աղմուկն ու շառաչը”, որ պայքարի, կեանքի եւ յաղթութեան նշանկ են: Բանաստեղծը սիրում է տառապող մարդկութեան առօրեան, եւ այդ առօրեայի մէջ տեսնում է հեքեաթ ու հրապոյր:—

... Ես կը սիրեմ հեքեաթային առօրեադ...

Մարդկութեան վերածնութիւնը եւ վերածնուած մարդկութեան գործնական կեանքը բանաստեղծի համար նոյնպէս իդէալներ են, որպէս իր անուրջներն ու երազը:

Եւ բանաստեղծութիւնն էլ իր վսեմ առումով թերեւս այդ մարդկութեան յարութեան երգն է, որ երգում է քերթողը՝ զոգոգոյն սիրով եւ ներշնչուած ու կարօտագին շեշտերով:

Վահան Տէրեան անհատական բանաստեղծից հետզհետէ դառնում է հաւաքականութեան իդէալների բանաստեղծը — եւ մնում է միշտ մաքուր քնարերգու բանաստեղծ...

Երազը, որոնումները, որոնք բնորոշում են նրա բանաստեղծութեան առաջին շրջանը, իրապէս չեն պարտւում նրա բանաստեղծութեան վերջին շրջանում: Միայն թէ այս երազն ու որոնումները այժմ կապուած են կեանքի եւ իրականութեան հետ, եւ կրօն են ռէալիզմի կենդանի շունչը:

Դառնալով հաւաքականութեան երգիչ եւ արտայայտելով իր սերնդի իդէալները — Վահան Տէրեան հետզհետէ տեսնում է այն կենդանը, ուր խտանում են այդ իդէալները եւ ուր պատրաստւում է “յաղթական մարտի ցնծութիւնը”, իւր կենդանը նրա համար ժամանակակից մեծ բաղաժն է, աշխատանքի ուստանը, որի գեղարուեստական պատկերը գծել է նա մի սքանչելի բանաստեղծութեան մէջ եւ որի յաղթութիւնը նախատեսել է նա բանաստեղծական պայծառ հայեցողութեամբ:—

“... Միշտ նոյն խոհերի շշուկին հլու,
 Միշտ նոյն կարօտի կսկիծը պահած,
 Ես դուրս եմ գալիս նորից շրջելու
 Նեղ փողոցներն ու կրկէաները քաց...

Եփոթ նուագով աղմուկ ու սուլոց
 Եարժում են առաջ օրը ժրաջան —
 Բոցոտ խնջոյքում, ծուլուած խինդ ու կոծ,
 Հիւսել են կեանքի կախարդուած շրջան:

Հապճեպ հոսանքում եւ մարդ եւ անիւ,
 Ալեկոծութեամբ մի խայտանկար,
 Խենթ փողոցների քաւիղներն անթիւ
 Զրերի նման խառնում են իրար:

Ամերի ծայնով երկաթն է խօսում,
 Պողպատն է ծշում շաշինով դողդոզ —
 Եւ քազմադադակ օրերի լեզուն
 Հնչում է այստեղ, որպէս մարտակոշ:

Այս աղմկահիւս կեանքի խենթ բոցում,
 Այրում է սիրտս սրբազան մի դող,
 Յուզում է հոգիս մի վեհ հիացում,
 Եւ սարսափելին թւում է դիմթող...

Մաշուած է կեանքս վշտում անաղարտ
 Եւ տառապանքի օրերում յամառ,
 Բայց ցաւած սիրտըս քացել եմ հպարտ
 Նորից ու նորից սիրելու համար:

Ուզում եմ, վաղուայ ցնծութեան գուշակ,
 Կարօտըս նետած լուսեղէն հեռուն,
 Վառել երգերս որպէս դրօշակ,
 Ու մեռնել որպէս հերոսն է մեռնում...

Վահան Տէրեանի հոգեբանական զարգացումը այսպիսով հասնում է իր տրամաբանական վերջնություններին Նա կարողանում է գուրս գալ կրաւորական երազների հերքամթալին շրջանից, նա կարողանում է մանաւանդ անցնել տառանդանների, հիասթափումի եւ մեկուսացման ծանր շրջանը եւ դիմել դէպի մարդկությունն պայծառ արեւածագը:

Եւս շրջանում նրա հոգեբանությունը զարմանալի կերպով յուզուած է: Հաշտութեան եւ համակերպումի տախակ ու գորշ հոգեբանությունը չէ, որ նրան երեւում է Նա տեսնում է զարնեալ եւ նրա հոգում մնում է միշտ «նոյն կարօտի կակիծը...», Ներքնապէս ապրում է նա նոյնպիսի բուռն սիրով եւ նոյնպիսի խռովեալ տրամադրութեամբ, որպէս պատանեկան տարիներում, այն տարբերութեամբ որ այդ շրջանում նրա սերը աւելի եւս խորն է ու իմացական, եւ նրա խրատովը արգասաւոր է ու գիտակցական: Նրա տարտամ երազներն ու որոնումները դառնում են այժմ լուսաւոր իդէալներ:

Մեր «ազնկահիւս կեանքի խնթի բոցում», բանաստեղծը ուժգին զգացումներ է ունենում, եւ նրա սիրտը «այրում է սրբազան մի դոշ», Նա տեսնում է այն հեռաւոր պայծառ առաստաղ — եւ նրա հոգին «յուզում է մի վեհ հիացում», Նա գիտէ թերեւս, որ զժուարին պատահարներ պիտի ունենայ այդ գեղեցիկ օրուան հասնելու համար, սակայն «սարսափելին թուում է դիւրիմոյ»:

Նա բանաստեղծ է իր հոգու բոլոր կողմերով — քրանելի, երազական, կարօտալից ու կախարդական: Իր հոգեբանական եւ բանաստեղծական կատարելագործութեան մէջ նա մնում է միշտ նրազող եւ տնսնող: Իր վշտագին հիասթափումից եւ մոայլ մեկուսացումից յետոյ նա դառնում է «վաղուան ցնծութեան գուշակ», բայց մինչեւ իսկ այդ բարձր գերի մէջ նա չէ գոհանում այլ անցնում է բարձրագոյնը, վառելով նրզները որպէս դրօշակ եւ մեռնելով որպէս հերոսն է մնոնում:

Վահան Տէրեանի տրագեդիան մեր լուսագոյն երիտասարդութեան տրագեդիան է: Եւս երիտասարդութիւնը նրա ժամանակ դեռ չէր կազապարուել մտաւորապէս եւ բարոյապէս Վահան Տէրեան եղաւ ու միայն այդ սերնդի երգիչը, այլ եւ նրա բարոյական ազգարարը, նրա կենդանի անձնաւորումը:

1905 թուականի յեղափոխութիւնից յետոյ այդ սերունդը երազներից ընկաւ հիասթափութեան ու յուսահատութեան մէջ:

Բայց այս հիասթափութիւնն ու յուսահատութիւնը սերնդի լուսագոյն տարրերի վրայ երկար չի խեցին: Հաւատքը, իդէալը, գազափարը վերագարձան — եւ նրան տարան դէպի նոր Եղափոխութիւն:

Հոգեբանօրէն չափազանց հետաքրքրական է այս շրջանի պատմութիւնը: Մի կարճատեւ ժամանակաշրջանի մէջ ամփոփուած ու խտացուած է մեր կեանքի այնչափ կարեւոր էպօքը, որ դարագրուի դարձաւ:

Վահան Տէրեան այդ ժամանակաշրջանի բանաստեղծն է իր երազներով ու որոնումներով, իր հիասթափութեամբ ու մեկուսացումով, իր վերադարձով եւ իղէալներով:

Դրա երկերի մէջ մենք տեսնում ենք մեր զգացումները, մեր բարոյական տագնապը, մեր հաւատքն ու իղէալները: Դրա բանաստեղծութեան մէջ ցոլանում է մարդկային հոգին եւ մարդկային պատմութիւնը, այսինքն անհատը եւ հաւաքականութիւնը:

Եւ որովհետեւ այդ երգերը գրուած են ամենամաքուր ներշնչումով եւ մարդկային բարձր սիրով, որովհետեւ նրանք գրուած են տաղանդով եւ ոգով — այդ պատճառով եւ նրանք կը մնան մեր գրականութեան պատմութեան մէջ եւ կապրին յետագայ սերունդների համար եւս:

Եւ երբ յետագայում մենք ունենանք նոր շրջանի աւելի հասուն եւ աւելի ուժեղ բանաստեղծներ — մենք պիտի յիշենք, որ այդ շրջանի նախերգանքը երգող բանաստեղծը Վահան Տէրեանն էր: Պիտի յիշենք երախտագիտութեամբ, որ այդ առեղծուածային բանաստեղծը մեր նոր կեանքի մուտքի առջեւ՝ նրզները վառեց որպէս մի դրօշակ եւ մնաւ, որպէս հերոսն է մննում...

VIII

ՏԵՐԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԵԿԷՏ

Ինչ յատկութիւններ ունի Վահան Տէրեանի արուեստը:

Ըն Նիւթը, որ ներկայացրինք մեր աշխատութեան նախորդ էջերի մէջ, կապուած է մեծ մասամբ նրա արուեստի ներքին կողմին — հոգեբանութեան: Ընդուշտ, հոգեբանութիւնը ինքնին արուեստ է, եւ աւելի էական արուեստ, քան այն, ինչ որ մեր մէջ յաճախ երեւան է գալիս արուեստի մեծանուն կոչումով: Ինչպէս արուեստի եւ ոգու մէջ մենք դժուարութեամբ ենք հակասութիւն ենթադրում, այնպէս էլ ներքին եւ արտաքին արուեստի մէջ մենք չենք կարող ընդհարում ընդունել:

Գեղարուեստական երկի արժէքը նրա ամբողջութեան մէջ է եւ ոչ նրա զանազան մասերի: Չեւր եւ Նիւթը կապուած են միմեանց հետ անբաժանելի կերպով եւ երկուսն էլ միասին ստեղծում են այն, ինչ մենք անուանում ենք գեղարուեստական միութիւն:

Վահան Տէրեանին եւ նրա բանաստեղծութիւնը մենք բմբռնեցինք որպէս մի հոգեբանական, պատմական, օգիտական ամբողջութիւն, կապուած կեանքի եւ պատմութեան հետ բազմազան կապերով: Դրա գրական

գործը իր էութեամբ այդ կապերի արդիւնք է եւ նրա արուեստն էլ հոգեբանօրէն արտայայտութիւնն է այդ ամբողջութեանը)

Վահան Տէրեանի արուեստի ներքին կողմերի մասին մենք ասացինք այն, ինչ որ մեր տեսակէտով կարելոր համարեցինք:

Սակայն արուեստը ունի նաեւ իր արտաքին կողմը, որի այս կամ այն կատարումից կախումն է արուեստի ամբողջութիւնը:

Եւս արտաքին կողմը մենք համարում ենք գրուածքի տեսակը, բանաստեղծութեան չափը, յանգը, ոտանաւորի կանոնները, լեզուն, ոճը, պատկերները, երաժշտականութիւնը — մէկ խօսքով այն միջոցները, որոնցով կերտուած է բանաստեղծութիւնը: Մեր մէջ յաճախ արուեստագէտ ասելով հասկանում ենք այս մասը, որ անշուշտ արտայայտուած է ընդհանուր բառով եւ որ բոլորովին ճշգրտութեամբ չի թարգմանուած գաղափարը:

Զիսմենայով ծանրանալ այս խնդիրների վրայ աւելի մանրամասն, կուգէինք մի քանի խօսք ասել Տէրեան արուեստագէտի մասին — հասկանալով այս խօսքը իր տեքնիքական նշանակութեամբ: Եւ սրանով կուգէինք փակել մեր ուսումնասիրութիւնը, որի մէջ մենք կարելոր համարեցինք Տէրեանի հոգեբանութեան եւ նրա ներքին արուեստի քննութիւնը:

Ինչ արժէք ունի Տէրեան իրրեւ տեքնիք արուեստագէտ:

Անշուշտ երիտասարդ բանաստեղծի նկատմամբ չենք կարող շատ խստապահանջ լինել: Բանաստեղծութիւններ ունի նա, որոնք երկրորդ անգամ դժուար են կարդացուած: ունի նաեւ ոտանաւորներ, որոնց ընթերցանութիւնը յաճախ չենք կարողանում վերջացնել:

Որանք բանաստեղծի թող կողմերն են: Եւ այս կողմերը անկարելի է անգիտանալ:

Բայց չի կարելի բանաստեղծին չափել իր թող եւ անյաշող էջերի մէջ: Բանաստեղծին պէտք է կարգալ իր լուսագոյն էջերի մէջ եւ նրա ստեղծագործական կարողութիւնը այնտեղ պէտք է տեսնել:

Վահան Տէրեան այս տեսակէտից սքանչելի էջեր ունի, որոնց մէջ փայլում է ոչ միայն տրամադրուած, ներշնչուած, կուլած բանաստեղծը, այլ եւ արուեստագէտ կատարողը:

Իրրեւ արուեստագէտ՝ Վահան Տէրեան մեր բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ կարելոր տեղ ունի: Նրա անունը կարելի է գնել այն մի քանի սակաւաթիւ անունների մօտ, որոնք մեր գրականութեան մէջ յայտնի են որպէս առաջնակարգ արուեստագէտներ: Նրանց մէջ նա ամենէն երիտասարդն է — եւ ամենէն վերջինը չէ: Որոշ տեսակէտով նա թերեւս նաեւ ամենէն շատ ինքնուրոյնն է: Իր նախորդների մէջ միայն Աւետիք Իսահակեանն է, որին նա նման է իր բանաստեղծական գործի մէկ մասով: Բայց միաժամանակ որչափ տարբեր է նա Աւետիք Իսահակեանից եւ որչափ ինքնուրոյն՝ թէ իր նիւթով եւ թէ արուեստով:

Վահան Տէրեան գրել է միայն չափական էջեր: Նրա գրական գործի մէջ արձակը տեղ չունի: Եւ իր բանաստեղծական չափի մէջ գրել է ներբութիւն եւ բազմազանութիւն: Ըյս տեսակէտից Վահան Տէրեանի արուեստը նման է իր բանաստեղծութեան հոգեբանական կողմին: Ըյն ներբութիւնը, որ մենք նկատում ենք նրա տողերի ներքին էութեան մէջ — տեսնում ենք նաեւ չափի մէջ: Չափը անշուշտ մի պատահական եւ արուեստական պարագայ չէ: Նա իր ներքին իմաստն ունի եւ արտայայտութիւն է հոգեբանական տրամադրութեան: Եւ համաձայն այդ տրամադրութեան նա ստանում է որոշ ձեւ եւ որոշ կառուցում:

Վահան Տէրեան գործ է ածել տասնհինգտնեայ չափից սկսած մինչեւ ամենակարճ չափը, չորստնեայ, եւ բոլոր այդ չափերի մէջ մնացել է բնական, ազատ, անկաշկանդ:

Պատմուածքի նմանութիւն ունեցող կտորները մեծ մասամբ գրուած են երկար չափով, նոյնպէս եւ այն էջերը, որոնց մէջ արտայայտուած է նուազուէ, յոգնած հոգեբանութիւն: Իսկ կտրուկ ու հատու տրամադրութիւնը արտայայտուած է մեծ մասամբ փոքր, յաճախ հատուածական չափերով: Ըմենափոքր չափի գեղեցիկ օրինակ կարելի է համարել «Բիւր մարդոց մէջ», բանաստեղծութիւնը, որ սակայն ձեւի եւ արտայայտութեան կողմից լրիւ է եւ կատարելապէս վերջացած:—

Բիւր մարդոց մէջ,
Պաղ մարդոց մէջ,
Որպէս տրտում
Անապատում —
Մենակութիւն,
Մենակութիւն...

Ախ, այս տրտում,
Երկրի ցրտում
Անլուր ընկան,
Անխօս հանգան
Երկնքի յուշ
Երգերս անուշ:

Եւ իմ հոգում,
Յուրտ ու միգում,
Խինդը մեռաւ,
Բախտը մարաւ,
Անվերադարձ,
Անվերադարձ...

Վաճան Տէրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ ցեղորանները — հատածները — յաճախ անկանոն են, այսինքն նրանք վերջանում են, երբ տակաւին բառը չէ վերջացած: Այսպիսով բառի չվերջացած մասը անցնում է հետեւեալ ցեղորային, ինչ որ թուլացնում է չափը եւ փաստում է գրուածքի երաժշտականութեանը: Բայց այս թերութիւնները, ինչպէս եւ յանգի անկատարութիւնները բնաւ չեն խանգարում, որ Վաճան Տէրեան ընդհանրապէս մեր բանաստեղծների շարքում չափի, յանգի, ռիթմի, երաժշտականութեան տեսակէտից բացառիկ պատուաւոր տեղ ունենայ:

[Վաճան Տէրեանի լեզուն ոչ շատ ուժեղ է, ոչ կատարելագործուած ու բիրեն զացած, բայց իր տեսակով ազնիւ է, մաքուր, սահուն ու գեղեցիկ, եւ գտնուում է կատարելագործութեան ու բիրեն զացման ճանապարհի վրայ:]

Դրա լեզուն ազատ է գաւառական — թաթարական ազդեցութիւնից, ինչ որ նրան զրկում է որոշ կենդանութեանից եւ ձկնութիւնից: Բայց այդ ազատութիւնը նրան պահում է գրական լեզուի գեղեցիկ միջոցորտի մէջ եւ զարգացնում է նրան այդ ուղիի վրայ, տալով նրա լեզուին յաճախ դասական ազնւութիւն, ճաշակ եւ վայելչութիւն:

Այս տեսակէտից Վաճան Տէրեան մեր բանաստեղծական գրականութեան մէջ որոշ հոսանք մտցրեց, որ սրբագրեց գաւառական-առնական ազդեցութեան թերի կողմերը, տանելով լեզուն եւ բանաստեղծութիւնը դէպի գրական - հոգեբանական բարձրութիւն:] Եւ որովհետեւ ինքը հայ գաւառից էր, գիտէր մեր գաւառի լեզուն ու բանաստեղծութիւնը — այդ պատճառով եւ կարողացաւ միաժամանակ մեալ հայ լեզուի կենդանի ու որոտում:

Վաճան Տէրեան չէ պատկանում ընդհանրապէս այն բանաստեղծների թուին, որոնք պատկերներով են իրենց հոգեկան տրամադրութիւնն արտայայտում: Բայց իր բանաստեղծութիւնների մէջ նա յաճախ տուել է այնպիսի պատկերներ, որոնք վերին աստիճան յուզիչ են եւ հազորդական: Պատկերների մէջ նա պահպանել է նոյն նրբութիւնը եւ նոյն ազնիւ ճաշակը, ինչ որ լեզուի մէջ: Դիմական ձեւերի ու շարժումների փոխարէն նա տուել է ողի եւ իմաստ: Արձանագործութիւնը եւ նկարչութիւնը նա հասկացել է իրենց ներքին խորութեան մէջ եւ ոչ իրենց արտաքին, պրակտիքական կողմով:

Այս տեսակէտից նայելով արուեստին՝ նա նկարչութիւնը մտեցրել է բանաստեղծութեան եւ բանաստեղծութիւնը երաժշտութեան:

Վաճան Տէրեանի բանաստեղծութիւնը գեղեցիկ երաժշտութիւն է: Բառերը հնչիւններ են դառնում այնտեղ եւ նախադասութիւնը սիմֆոնիա: Ի՞նչն ունի նա, որոնց ընթերցումը տալիս է մեղ այն յոյսերն ու խառնքր, ինչ որ կարող է տալ մի երգ, մի նուագ: Եւ քնարերգակ բանաստեղծը յաճախ դառնում է իսկական քնարերգու:

Հատ բան, ինչ որ ասացինք Վահան Տէրեանի արուեստի մասին՝ պէտք է ընդունել ոչ թէ իրենց կատարելագործութեան, այլ իրենց սկզբունքի մէջ:

Բայց ասացինք եւ շեշտենք նաեւ, որ նրա տաղանդը գնում էր դէպի կատարելագործութիւն ու բիրեղացում:

Ինչպէս իր բանաստեղծութեան նիւթով եւ ներքին պրօբլեմներով, որոնումների եւ հիասթափութեան միջից, գնում էր նա դէպի հանրամարդկային իդէալը — այնպէս էլ իր արուեստով, տառանումների եւ սայթաքումների միջից, գնում էր դէպի ոյժն ու գեղեցկութիւնը:

Եւ նշանակելի է այն, որ հանրամարդկային իդէալի հետ զուգահիշուած է նրա արուեստի խորութիւնն ու կատարելութիւնը:

Այսպէս հետզհետէ մեծացաւ եւ գեղեցկացաւ մեր նոր սերնդի բանաստեղծը:

✓ Նա հեռացաւ մեզանից այն ժամանակ, երբ մեր աշխարհն ու ամբողջ մարդկութիւնը փոթորկուած են հիմքից եւ գնում են դէպի նոր կեանք, նոր պատմութիւն, նոր գրականութիւն:

✓ Այս մեծ եւ վսեմ ժամին Վահան Տէրեան չկայ մեր մէջ — եւ նրա տեղը մինչեւ այսօր էլ բաց է մեր գրականութեան տխուր ասպարիզում:

Իր մի գեղեցիկ եւ ողբերգական բանաստեղծութեան մէջ Վահան Տէրեան ծանր երկկուղ է ունեցել, թէ մի գուցէ Նաիրեան երկրի վերջին բանաստեղծն է նա: Այդ խորհրդաւոր եւ դառնագին տեսիլներից յետոյ մեր երկիրը եւ մեր ժողովուրդը սարսափելի օրեր ունեցան: Դի վայրկեան թուում էր իրօք, թէ Վահան Տէրեան մեր հնագոյն երկրի վերջին բանաստեղծը պիտի լինի:

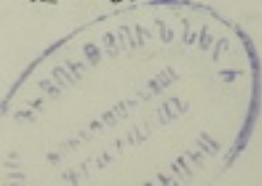
Բայց ահաւասիկ ածիւնների միջից բարձրանում է Նոր Հայաստանը, ուստական եւ կովկասեան Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ, որ ուղում է ապրել եւ ստեղծագործել նոր կեանքով ու նոր իդէալներով:

Վահան Տէրեան վերջին բանաստեղծը չէ:

Ահաւասիկ երեւում են նորերը, Վահան Տէրեանի անմիջական յաջորդները, որոնք պիտի շարունակեն նրա գործը եւ պիտի տեսնեն նրա երգած լուսապայծառ Առաւօտը:

Այս Նոր Հայաստանի մէջ Վահան Տէրեան երեւում է որպէս բանաստեղծական գեղեցիկ սիմբոլ՝ մեր որոնումների, մեր հիասթափութեան եւ մեր Երեւածագի:

Եւ իբրեւ այդպիսին՝ Վահան Տէրեան մեզ համար միշտ կենդանի կը մնայ...

[In 504]

ԳԱՆԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031948

A $\frac{11}{31948}$